

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl

Redactie
Greetje Bijl (hoofdredacteur) Loes Heiligers
Kim Bootsma Laura Nys
Marie-Christine Engels Jonas Roelens
Irene Geerts

Redactieadres
E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap
VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20,
1017 HK Amsterdam tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €30,- per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Voor instellingen kost *Historica* €30,-. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij
Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)
Greetje Bijl (Historica)
greetjebijl@gmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Kim Bootsma
kim.bootsma@gmail.com
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazone.be
Juil Muller (Atria)
j.muller@atria.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl
Simone Vermeeren
simonevermeeren@gmail.com

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria.nl). De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRW)

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-9314
Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk en distributie: Blad.nl

Afbeelding omslag: Gesina Bähler-Boerma (1874-1953), ca. 1921

In dit nummer

/ Politieke geschiedenis /

- 3 De vrouwen van 1923. Vrouwen gekozen in Nederlandse gemeenteraden, ná de invoering van het algemeen kiesrecht
Margit van der Steen

/ Sociale geschiedenis /

- 10 Toekomstperspectieven en tijdsbeleving van jongens en meisjes in opsluiting (1927-1957)
Laura Nys

/ Genderview /

- 16 Susan Legêne: Hoe we ons in het heden verhouden tot het verleden
Greetje Bijl

/ Vroegmoderne tijd /

- 21 Mevrouw d'Ailimont, een grensoverschrijdende achttiende-eeuwse hofdame
Joost Welten

/ Middeleeuwen /

- 28 Felle vrouwen met mortierstokken. Kroniekschrijvers over vrouwen en geweld in laat middeleeuwse opstanden
Lisa Demets

/ Middeleeuwen /

- 34 "Attende, Theodora". Een blik op gender in de het hoogmiddeleeuwse *Speculum Virginum*
Ine Calmeyn

Onder historicae

H "Hoe komen vrouwen in de Canon?" Deze vraag stellen de VVG en Atria centraal op de Gendergeschiedenisdag 2020 in Leiden. Volgens Susan Legêne gaat het niet alleen om de zichtbaarheid van vrouwen in de canon, maar vooral om het genderperspectief in het historische verhaal. De canoncommissie kan voor de herijking van de Canon van Nederlandse inspiratie opdoen met het lezen van *Historica*.

Na de viering van 100 jaar vrouwenkiesrecht is er in dit nummer aandacht voor de periode na de invoering van het algemeen kiesrecht. Veroorzaakte het kiesrecht voor vrouwen grote verschuivingen in het politieke landschap? Het onderzoek van Margit van der Steen naar deze pioniers in de gemeenteraden heeft een verrassende uitkomst: de confessionele partijen die zich lange tijd hadden verzet tegen kiesrecht voor vrouwen spinnen er bij de verkiezingen juist garen bij.

Joost Welten schrijft over een bijzondere hofdame die haar talenten en kundigheid inzette om een ingewikkelde overdracht van een vorstendom tot een goed einde te brengen. Haar taak was voor een vrouw uitzonderlijk en zij begaf zich met de nodige tact en inzet in een mannenwereld.

Lisa Demets bestudeert kronieken waarin de rol van vrouwen is vastgelegd bij belegeringen en opstanden. Ze toont aan dat niet alle kroniekschrijvers het geweld dat deze vrouwen gebruikten als uitzonderlijk zagen.

Ine Calmeyn analyseert de rol van gender in het *Speculum virginum*, een hoogmiddeleeuws boek waarin beschreven wordt hoe monastieke vrouwen zich behoren te gedragen en hoe monastieke mannen hen dienen te ondersteunen.

Laura Nys geeft een stem aan jongens en meisjes die onder de nieuwe Kinderbeschermingswet terecht kwamen in gesloten inrichtingen. Zij laat het verschil zien in tijdsbeleving en toekomstperspectieven tussen jongens en meisjes in opsluiting.

Naast aandacht voor gender en de eeuwenlange onderdrukking en achterstelling van vrouwen moet er in de Canon ook aandacht komen voor andere schaduwkanten van de Nederlandse geschiedenis. In de genderview wijst Susan Legêne op het onverwerkte trauma van de dekolonisatie in Nederland. De felle discussies over Zwarte Piet en de Gouden Eeuw zijn volgens haar oprispingen van het negentiende-eeuwse nationalisme. Kritisch onderzoek naar Nederland als koloniaal rijk moet een belangrijke plaats krijgen in de Nederlandse geschiedschrijving.

Greetje Bijl, hoofdredacteur *Historica*

Vrouwen, gekozen in Nederlandse gemeenteraden, ná de invoering van het algemeen kiesrecht

De vrouwen van 1923

Honderd jaar algemeen kiesrecht in Nederland was een mijlpaal, maar wat gebeurde er daarna? Dit artikel werpt, op basis van diepgaand bronnenonderzoek, licht op de effecten van het actief vrouwenkiesrecht op de samenstelling van de gemeenteraden. Voor het eerst krijgen we een beeld van de vrouwen die in 1923 zitting namen in de gemeenteraden in het hele land. Dat leidt tot een verrassende conclusie over de partij die het meest van het nieuwe stelsel profiteerde.

/ Margit van der Steen /

Waar Suze Groeneweg nog wel enige bekendheid geniet, bleven andere vrouwelijke pioniers in de gemeenteraden en in de Provinciale Staten na de invoering van het algemeen kiesrecht anoniem. Wie waren deze vrouwen eigenlijk? Die vraag stond aan de basis van mijn onderzoek naar de eerste vrouwen in de lokale politiek (1919-1927). Eerder publiceerde ik over de vrouwen die in 1919 door mannen werden gekozen,¹ hier sta ik stil bij de vraag wat er gebeurde nadat vrouwen voor het eerst naar de stembus gingen.² De verwachtingen van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen waren in ieder geval hoog gespannen. Na de gemeenteraadsverkiezingen in 1923, “dàn zullen de vrouwen er dus anders voorstaan”.³

In de historiografie is tot nog toe weinig aandacht geweest voor de effecten van de toekenning van het vrouwenkiesrecht. Daarbij lag de focus altijd sterk op het parlement. Het provinciale of lokale niveau kwam niet aan bod, net zoals alles wat buiten het Europese deel van het Koninkrijk der Nederlanden gebeurde. In dit artikel wil ik recht doen aan het lokale niveau in het Europese deel van het Koninkrijk door oog te hebben voor geschiedenissen op stads- en dorpsniveau, voor de *history from below*. Daarom staan in deze bijdrage vrouwelijke gemeenteraadsleden in de periode 1923-1927 centraal.

Allereerst onderzoek ik hoeveel vrouwen er in 1923 eigenlijk in de gemeenteraad kwamen en hoe zich dit verhielt tot de vorige periode toen alleen mannen mochten stemmen. Werden er nu meer vrouwen gekozen? Verder ga ik in op de politieke affiliatie van de pioniers. Waren er politieke partijen oververtegenwoordigd? En zijn er opmerkelijke verschillen in vergelijking met de vorige periode? Ten derde analyseer ik de burgerlijke staat van de gemeenteraadsleden. Waren het vooral ongehuwde vrouwen die vertegenwoordigende functies gingen vervullen? Dit was te verwachten omdat het

verzet tegen vrouwen in de politiek zich sterk richtte op gehuwde vrouwen omdat hun plaats in het gezin zou zijn. Ook komt de geografische spreiding aan bod. Waren er regio's of plaatsen waar relatief veel vrouwen in de raad kwamen? Als laatste ga ik kort in op de vraag in hoeverre de lokale politiek een springplank vormde voor deelname aan de provinciale dan wel de landelijke politiek.

De periode 1923-1927 wordt in de historiografie en in het algemeen spraakgebruik als een dieptepunt tussen twee feministische golven beschouwd. Maar wat er in die periode gebeurde, bleef onderbelicht. Inmiddels weten we dat vrouwelijke parlementariërs hun macht in het interbellum, met wisselend succes, inzetten voor de behartiging van de belangen >>

Affiche van de Katholieke Partij voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1922, toen vrouwen voor het eerst naar de stembus mochten.

Bron: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen Groningen

van hun seksegenoten.⁴ Ook lokaal beleid had invloed op de levens van meisjes en vrouwen. Gemeenten hielden zich bezig met zaken als de uitbreiding van onderwijsmogelijkheden voor meisjes, betere gezondheidszorg voor kraamvrouwen, huisvesting en woningbouw. Dit laatste raakte huisvrouwen – de meeste volwassen vrouwen waren huisvrouw – direct. Uit een evaluatie na de Tweede Wereldoorlog bleek dat vrouwelijke gemeenteraadsleden daadwerkelijk een verschil maakten door zich in te zetten voor zaken die hun seksegenoten direct aangingen.⁵ Met mijn onderzoek zet ik deze vrouwen op lokaal niveau voor het eerst in de schijnwerpers.

Historiografie

De wetenschappelijke belangstelling voor vrouwen in de moderne politiek was tot voor kort niet overweldigend te noemen en aandacht voor lokale politici ontbrak vrijwel geheel.⁶ In Nederland kwam door de herdenking van honderd jaar vrouwenkiesrecht in 2019 langzaam maar zeker een gestage stroom publicaties op gang, waar het voorliggende onderzoek ook toe behoort.⁷

Lange tijd hadden historici en bestuurskundigen weinig aandacht voor de strijd voor het vrouwenkiesrecht. Zij reproduceerden het beeld dat vrouwen dit als het ware in de schoot was geworpen.⁸ Hoogleraar moderne geschiedenis Mineke Bosch liet recentelijk echter overtuigend zien dat een wijdvertakt netwerk van lokale en landelijke verenigingen tientallen jaren strijd leverde.⁹ Ook de jaren direct na het verkrijgen van het kiesrecht komen er meestal wat bekaaid van af in de geschiedschrijving. Het in 1948 verschenen *Van moeder op dochter*, onder redactie van Willemijn Posthumus van der Goot, is een algemeen overzichtswerk. Jacqueline Schokking maakte in haar proefschrift uit 1958 een overzicht van vrouwen in de Nederlandse politiek in met name de naoorlogse periode. Enkele decennia later keek politicoloog Hella van de Velde naar de integratie van vrouwen in de politieke partijen in de periode 1919-1990.¹⁰ Over de positie

van vrouwen binnen diverse politieke stromingen verscheen eveneens onderzoek¹¹ en van meer recente datum zijn wetenschappelijke biografieën van vrouwen die doorbraken in de landelijke politiek zoals Corry Tendeloo, Hilda Verwey-Jonker en Marga Klompé. Biografisch materiaal over deze en andere vrouwelijke politici is digitaal beschikbaar gekomen en is te vinden in de publicaties van Els Kloek.¹²

Politicoloog Monique Leyenaar wijdde diverse studies aan de geschiedenis van de representatie van vrouwen in de politiek. Relevant voor mijn onderzoek is haar kwalificatie van verschillende generaties vrouwelijke politici. De vrouwen die hier centraal staan, horen tot de pioniers. Zij bestempelde hen als huisvrouwenpolitici, omdat ze zich vooral zouden richten op thema's die het huishouden aangingen. Leyenaar keek ook naar kiezers en hun stemgedrag. Zij kwam tot de opmerkelijke conclusie, dat over de langere termijn bezien, relevant onderscheid tussen stemgedrag van mannen en vrouwen niet aantoonbaar was.¹³

Omdat de aandacht vooral uitging naar de landelijke politiek, ontbrak systematisch historisch onderzoek naar vrouwen in gemeenteraden. Historici hadden niet zo veel belangstelling voor de geschiedenis van lokale politiek.¹⁴ Wel beschikken we over (omvangrijke) levensbeschrijvingen van vooral socialistische wethouders en burgemeesters.¹⁵ Jan de Roos schreef over socialistische lokale pioniers en publiceerde korte teksten over een aantal opmerkelijke vrouwen in de lokale politiek. Uit zijn levensbeschrijvingen bleek dat deze vrouwen over moed beschikten en veel weerstand moesten overwinnen.¹⁶ Dat is ook het beeld dat oprees uit de portretten die historicus en journalist Paul van der Steen optekende van de eerste vrouwelijke wethouders, minister, burgemeester, commissaris van de koning en het Eerste en Tweede Kamerlid. Zij werden beschimpt, niet serieus genomen en mannen zagen hen niet zelden graag mislukken. Er was veel weerstand tegen vrouwelijke politici, vooral in confessionele kringen. Iets daarvan wordt zichtbaar in de beledigende benaming 'rode kakelkip' voor gemeenteraadslid en senator Carrie Pothuis-Smit.¹⁷

Het bronnenonderzoek

Dat de eerste vrouwen in de gemeenteraden niet eerder systematisch zijn onderzocht, heeft niet alleen te maken met een gebrek aan belangstelling, maar ook met de toegankelijkheid van bronnen. De voorliggende studie kon nu worden uitgevoerd omdat belangrijke bronnen sinds kort digitaal beschikbaar en doorzoekbaar zijn. Cruciaal was het gedigitaliseerde kranten- en tijdschriftenbestand Delfher.¹⁸ Uitslagen van gemeenteraadsverkiezingen waren nieuws en kranten schreven over de entree van vrouwen in het lokale bestuur. Tijdschriften van organisaties die zich hadden ingezet voor het vrouwenkiesrecht noteerden de resultaten van de verkiezingen. Het gedetailleerde en uitgebreide onderzoek in kranten en tijdschriften is aangevuld met onderzoek in het archief van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis,¹⁹ literatuuronderzoek,²⁰ en onderzoek in gedigitaliseerde bestanden op websites van lokale en plaatselijke overheden en historische verenigingen,²¹ websites over politiek,²² vrouwenorganisaties,²³ Joods Nederland,²⁴ websites met ge-

Maria Elisabeth Bes (1882-1938)

nealogische informatie²⁵ evenals websites van begraafplaatsen²⁶ en overige sites.²⁷ Dit alles tezamen leverde gegevens op over de 197 vrouwen die in de periode 1919-1927 in de gemeenteraden zaten. Ik ga ervan uit dat dit een vrij compleet beeld geeft.

In de eerste fase van het onderzoek zijn de namen van vrouwelijke gemeenteraadsleden verzameld met de plaats waar zij in de raad kwamen. Vervolgens is gezocht naar aanvullende biografische informatie in de literatuur of in andere (gedigitaliseerde) bestanden. Over een enkeling was niet meer te vinden dan de naam en de plaats waar ze gekozen was. In vrijwel alle gevallen was de politieke affiliatie te achterhalen. Een belangrijk biografisch kenmerk, de burgerlijke staat, bleek uit de naam en de aanspreektitel van de kandidaten. Een dubbele naam duidde op het feit dat een vrouw gehuwd was. Voor ongetrouwde vrouwen werd bovendien soms het nu in onbruik geraakte 'meij.' als aanspreektitel gebruikt. Bronnen vermeldden soms hoeveel kinderen de zojuist gekozen had, een heel enkele keer werd een beroepsaanduiding gebruikt.²⁸ Via aanvullend biografisch onderzoek kon ook worden achterhaald of politici meerdere functies vervulden of gingen vervullen.

Aantallen vrouwen

Op 15 mei 1920 bracht Elise Spauwen-Schrijnemakers haar stem uit in Gronsveld. Vanwege een gemeentelijke grenscorrectie waren hier nieuwe verkiezingen uitgeschreven.²⁹ In andere gemeenten moesten vrouwen wachten tot 1922 tot ze voor het eerst konden stemmen, namelijk bij de Tweede Kamerverkiezingen. In mei 1923 volgde de gang naar de stembus voor de lokale verkiezingen. Stemmen was op dat moment verplicht. Met de grondwetswijzigingen van 1917 was namelijk ook een opkomstplicht ingesteld. Wie niet ging stemmen kon een boete krijgen of in een uitzonderlijk geval zelfs een gevangenisstraf. Deze opkomstplicht werd in 1970 afgeschaft.³⁰

Wat vrouwelijke kiezers bewoog om voor een bepaalde partij of kandidaat te kiezen is bijna niet meer te achterhalen bij gebrek aan bronnenmateriaal. Pas sinds de jaren zeventig vinden systematische kiezersonderzoeken plaats.³¹ Wel bekend is het effect van het feit dat nu ook vrouwen naar de stembus gingen. In de periode 1923-1927 kwamen in ieder geval 142 vrouwen in de raad, van wie er twee vrijwel onmiddellijk hun zetel ter beschikking stelden.³² In de voorafgaande periode waren er nog 97 gekozen. Hierbij moet worden opgemerkt dat vrijwel alle vrouwen de hele periode in de raad zaten, maar dat sommigen later in- of eerder uitstroomden. Geconcludeerd kan worden dat er dus aanzienlijk meer vrouwen in de gemeenteraad kwamen na de toekenning van het algemeen kiesrecht.

Voor deze toename zijn meerdere verklaringen te bedenken. Er kunnen zich meer vrouwen kandidaat hebben gesteld, politieke partijen kunnen campagne voor hen hebben gevoerd en meer vrouwen hoog op hun lijsten hebben geplaatst om de nieuwe kiezers aan te spreken.³³ Om hier met zekerheid uitspraken over te doen is meer systematisch onderzoek nodig op lokaal niveau. Uit een studie over Deventer

Bron: Regionaal Historisch Centrum voor Limburg-fotocollectie GAM

Stembureau 13 in Maastricht in 1920. Hier mochten vrouwen voor het eerst stemmen voor de gemeenteraad.

bijvoorbeeld bleek dat in 1919 zich slechts vier vrouwen kandidaat stelden van wie er uiteindelijk twee in de raad kwamen. Degene die in 1919 meer stemmen kreeg dan de andere drie bij elkaar, Cor van der Meer van Kuffeler, kwam niet in de raad omdat haar partij Gemeentebelang niet genoeg zetels kreeg. Bij de volgende verkiezingen stelden zich maar liefst elf vrouwen kandidaat, van wie er ook twee in de gemeenteraad kwamen.³⁴

Wel is antwoord te geven op de vraag hoeveel van de 142 vrouwen nieuwkomers waren. Bijna de helft van de 97 vrouwen die in de eerste periode in de raad kwamen, werden herkozen, 42 in totaal. Dat is een aanwijzing dat deze pioniers wat in hun mars hadden, politieke ambities toonden, zich goed staande wisten te houden in de raad en voldoende steun bij een achterban wisten te verwerven. Uit het biografisch onderzoek bleek ook dat die eerste vrouwen vaak capabele en markante personen waren die over de nodige kwaliteiten beschikten. Na de oorlog werd in een terugblik op de betekenis van het vrouwenkiesrecht gezegd: "Over het algemeen is het peil van de vertegenwoordigende lichamen door de intrede van de vrouw gestegen en zijn de debatten verrijkt door de wisselwerking, die mogelijk was. Bepaalde onderwerpen, die vroeger verdrongen waren, zoals kinderopvang, huwelijksrecht en sociale positie van de vrouw en meisje zijn meer tot hun recht gekomen."³⁵

Die 97 vrouwen die in de eerste periode in de raad zaten, vormden bijna één procent van het totaal aantal gemeenteraadsleden. Dat was net zoveel als het percentage vrouwelijke Tweede Kamerleden in 1918. Ervan uitgaande dat het aantal gemeenten in 1923 niet was toegenomen, was het percentage vrouwelijke gemeenteraadsleden toen nog geen twee procent. In aantallen was er dus wel sprake van een aanzienlijke stijging, maar op het gehele bestand van gemeenteraadsleden was de toename klein. De verkiezingen voor de Tweede Kamer lieten een ander beeld zien. In 1922 kwamen >>

Bron: derdekamer.nl

Carry Pothuis-Smit (1872-1951)

maar liefst zeven vrouwen in het parlement. In de Eerste Kamer bleef het aantal vrouwelijke Kamerleden voor de oorlog steken op een. Liesbeth Ribbius Peletier volgde Carry Pothuis-Smit in 1937 op.³⁶

Politieke partijen

In 1923 was het grootste deel van het politieke speelveld over de zuilen verdeeld. In de strijd voor het vrouwenkiesrecht hadden de liberalen en vrijzinnig democraten het voortouw genomen. De sociaaldemocraten lieten zich ook wel als voorstander gelden, maar waren terughoudender. Confessionelen waren lange tijd uitgesproken tegenstanders. Vrouwen hoorden thuis in het gezin en niet in de politiek. Zelfs een gang naar de stembus zou al te belastend zijn voor een 'huismoeder', laat staan dat zij politieke functies gingen vervullen.³⁷

Wat gebeurde er met de verdeling van de Kamerzetels over deze partijen nadat vrouwen in 1922 voor het eerst mochten stemmen? De liberalen verloren. Weliswaar bleef de Vrijzinnig Democratisch Bond met vijf (van de honderd) zetels vertegenwoordigd, de Vrijheidsbond ging van vijftien naar tien zetels. De sociaaldemocraten verloren twee zetels en kwamen nu uit op twintig. De confessionele partijen daarentegen, die zich zo hadden verzet tegen het vrouwenkiesrecht, boekten winst.³⁸ Of zich een vergelijkbare uitslag heeft voorgedaan op lokaal niveau, is niet te zeggen. Wel zijn gegevens beschikbaar over de politieke affiliatie van de vrouwen die in 1923 werden gekozen. Eerder is er al op gewezen dat er in 1923 meer vrouwen in de raad kwamen. Maar voor welke partijen?

Van 141 van de 142 vrouwelijke gemeenteraadsleden (periode 1923-1927) is de partij te achterhalen. Veruit de meeste vrouwen kwamen via de grote, landelijke partijen in de raad.

De sociaaldemocraten waren hiervan met afstand het meest succesvol: zij leverden zestig van de 142 vrouwen (42%). De communisten kwamen met slechts één vrouw in de raad. Ook de katholieken scoorden goed met 25 vrouwen (18%) die via lijsten van de Algemeene Bond van R.K. Kiesverenigingen een zetel innamen. De orthodox protestanten van de Anti-Revolutionaire Partij telden geen enkele vrouwelijke kandidaat omdat deze partij principieel tegen vrouwelijke politici was. De 34 (24%) liberale en vrijzinnig-democratische vrouwelijke gemeenteraadsleden waren verdeeld over verschillende partijen, met name de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Liberale Staatspartij oftewel de Vrijheidsbond. Zeven vrouwen van de protestantse christelijk-historischen, de CHU, betraden eveneens de lokale politiek. Deze cijfers laten zien dat de politieke partijen die voorstander waren van het vrouwenkiesrecht, twee derde van het totale aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden leverden. Maar de voormalige tegenstanders deden het ook niet slecht met 32 vrouwen, bijna een kwart van het totale aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden.

Op lokaal niveau deden naast afgevaardigden van landelijke lijsten ook vertegenwoordigers van plaatselijke partijen mee. Zij waren goed voor in totaal twaalf zetels (8%) voor vrouwen. In Limburg bijvoorbeeld speelden politieke families met eigen lokale lijsten een rol van betekenis.³⁹ Zo kwamen in Meerssen, Munstergelen, Roermond en Slenaken vrouwen in de raad dankzij lokale lijsten. In Slenaken bijvoorbeeld waren er twee groepen waaruit gekozen kon worden: Lijst 1 en Lijst 2. Voor Lijst 1 kwam mevrouw M.H.R. van de Gaar-Schijns in deze kleine gemeente in de raad. Ook de 62-jarige Stiena Ruypers-Erens uit het Limburgse Valkenburg ging in 1919 de verkiezingen in met een eigen lijst. Landelijke politieke partijen speelden nauwelijks een rol van betekenis in Valkenburg. Ruypers-Erens stond op nummer één, haar echtgenoot op nummer twee. Zij kwam uit een politieke familie: zowel haar vader als haar echtgenoot waren eerder raadslid geweest, haar broer was burgemeester van Valkenburg en buurgemeente Houthem geweest. Niet alleen kwam ze in de raad, ze werd ook meteen gekozen als wethouder en behoorde daarmee – samen met de liberale Willy Hofman-Poot uit Oostzaan – tot de eerste twee vrouwelijke wethouders van het land. Als oudste wethouder was Ruypers-Erens tevens de eerste vrouwelijke locoburgemeester in Nederland. Hoewel dat formeel niet mocht – het ambt was op dat moment alleen voorbehouden aan mannen – zou ze net als haar collega af en toe de ambtsketen dragen. In 1923 stelde Ruypers-Erens zich opnieuw kandidaat voor de raad, dit keer via de lijst van de Rooms-Katholieke Kiesvereniging. Nu belandde ze in de oppositie. Vier jaar later besloot ze zich weer te kandideren, maar opnieuw als onafhankelijke kandidaat. Ze sleepte maar liefst bijna een vijfde van alle stemmen in de wacht en men koos haar nogmaals tot wethouder.⁴⁰

Was er veel veranderd in de partijpolitieke samenstelling van het bestand aan vrouwelijke gemeenteraadsleden nu vrouwen ook mochten stemmen? In 1919 werden negentien vrouwen (20%) gekozen namens liberale partijen. In 1923 was dat iets meer. Weliswaar hadden ook de sociaaldemocraten meer vrouwen in de raden gekregen, maar procentueel ge-

Bron: wikimedia commons

Gesina Bähler-Boerma (1874-1953), ca. 1921

zien nam hun aandeel af van 57 procent naar 42 procent. De katholieken, die in 1919 nog met negen vrouwen in de gemeenteraden waren vertegenwoordigd, zagen bijna een verdrievoudiging van dat aantal. De CHU, met eerst niet meer dan één vrouw in Amsterdam, kwam nu met zeven vrouwen in de raden. Kortom, het percentage vrouwelijke gemeenteraadsleden bij de liberalen, de vrijzinnig-democraten en de sociaaldemocraten was afgenomen terwijl het bij de confessionelen was toegenomen. Gelet op de weerstand tegen vrouwelijke politici in confessionele kring is dat opmerkelijk.

Burgerlijke status

In het Interbellum was burgerlijke staat bij uitstek een factor die de mogelijkheden van vrouwen om zich in het publieke domein te bewegen beïnvloedde. Volgens de geldende normen hoorden vrouwen te trouwen met een man, kinderen te krijgen en de zorg voor het huishouden te dragen, al dan niet met personeel. Een kleine minderheid bleef ongehuwd. Vrouwen hoorden niet thuis in de politiek en moeders al helemaal niet. Gehuwde vrouwen waren daarenboven handelingsonbekwaam. Bezoldigde arbeid van gehuwde vrouwen werd steeds meer aan banden gelegd, tot aan beroepsverboden aan toe.

Vanuit die wetenschap viel te verwachten dat de meeste vrouwelijke gemeenteraadsleden ongehuwd zouden zijn. Maar dit bleek allesbehalve het geval. Ongeveer tachtig procent van de vrouwelijke gemeenteraadsvrouwen was getrouwd! Deze vrouwen overschreden de gangbare normen en waarden evenals juridische beperkingen waar zij mee te maken hadden. Ze mochten nog geen eigen bankrekening openen, maar namen wel beslissingen over de financiën van de

gemeente. Zij waren hun echtgenoot gehoorzaamheid verschuldigd, maar konden wel besluiten over de lokale gemeenschap. Dit hoge aandeel getrouwde vrouwen week niet af van de resultaten uit 1919. Ook toen was eveneens ongeveer tachtig procent van de gekozen vrouwelijke gemeenteraadsleden gehuwd. Vaak hadden ze nog (kleine) kinderen.

Gekeken naar de politieke partij waarvoor de gehuwde vrouwen in 1923 werden gekandideerd, deed zich wel iets opvallends voor. Van de katholieke vrouwelijke gemeenteraadsleden was de helft ongehuwd. Daarmee weken zij duidelijk af van het gemiddelde. Maar van de zeven vrouwen die voor de CHU in de gemeenteraden kwamen, waren er vijf wél getrouwd. Het Arnhemse CHU-gemeenteraadslid mejuffrouw G.J. Vleeming, die als wijkverpleegkundige haar brood verdiende, was ongehuwd, evenals de Amsterdamse Frida Katz.⁴¹

Geografische spreiding

In alle delen van het land waren vrouwen in gemeenteraden vertegenwoordigd, van Slenaken in het uiterste zuiden tot het Groningse Ulrum. In Almelo werd Adri Leendertz-Ladenius, die ook in de Provinciale Staten kwam, in 1923 herkozen. In Middelburg kwamen drie vrouwen in de raad, zoals de arts en moeder van drie kinderen Rachel Weijl-Snuif voor de Vrijzinnig Democratische Bond. In het kleine Gennep zat de voormalige dienstbode en moeder van een kind, Johanna Hendriks-Buiteman, twee termijnen in de raad.

Verhoudingsgewijs spanden Zuid- en Noord-Holland wel de kroon, met name dankzij de sterke vertegenwoordiging van de SDAP-vrouwen. In Amsterdam bijvoorbeeld namen in de periode 1919-1923 acht vrouwen de hele of een gedeelte van de raadsperiode deel aan het gemeenteraadswerk, in de periode 1923-1927 waren dat er zeven. De sociaaldemocratische Liede Eisenloeffel-Tilanus, Carry Pothuis-Smit, de katholieke Nathalie Crielaerts, de CHU-voorzitter Frida Katz, de liberale Alida Margaretha Koek-Mulder en de communistische Henderika van Zelm-van den Berg werden allen in Amsterdam in 1923 herkozen. Dit zestal werd aangevuld met A. van Blitz-Bonn van de SDAP. In Delft traden in 1923 vier vrouwen toe tot de raad: Maria Elisabeth Bes van de Vrijzinnig Democratische Bond, Johanna Elisabeth Lems-Valkenburg namens de CHU, Toos Post namens de katholieken en tot slot de liberale Charlotte Amalia Magdalene van der Mandele-Stein. Haarlem telde maar liefst zes vrouwelijke raadsleden in 1923: twee namens de Vrijheidsbond en de SDAP, een namens de CHU en een namens de katholieken.

Springplank

Voor een aantal vrouwen bleef het niet bij een zetel in de raad. Zij maakten carrière in de lokale politiek of kwamen in de provinciale of zelfs landelijke politiek terecht. Al in 1919 werden twee vrouwen wethouder. Ook in de daaropvolgende periode schoven enkele vrouwelijke raadsleden door naar het wethouderschap zoals Gesina Bähler-Boerma (SDAP) in Eelde. Zij was getrouwd met een predikant en stichtte het eerste dorpshuis in Nederland. Tot 1929 bleef zij wethouder. Andere voorbeelden waren Eiske ten Bos-Harkema (SDAP) >>

uit Gasselte en de eerste katholieke vrouwelijke wethouder, Annette Pastoors in Heino.

In onder meer Groningen en Almelo wisten vrouwelijke gemeenteraadsleden door te dringen tot de Provinciale Staten. Maar ook gingen ze landelijk opereren. De Amsterdamse Carry Pothuis-Smit trad als eerste vrouw toe tot de Eerste Kamer en Frida Katz kwam in 1922 voor de CHU in de Tweede Kamer. Marie Itallie-van Embden (Vrijzinnig Democratische Bond) zat in Leiden in de gemeenteraad, kwam daarna gedurende een jaar in de Provinciale Staten terecht en vertegenwoordigde vervolgens van 1928-1933 de Vrijzinnig Democratische Bond in de Tweede Kamer. De sociaaldemocratische Suze Groeneweg spande de kroon. Zij was vrijwel tegelijkertijd gekozen in vertegenwoordigende functies in het parlement, de Provinciale Staten van Zuid-Holland én de Rotterdamse gemeenteraad en dat alles gedurende bijna twee decennia. Het Kamerlidmaatschap duurde van 1918 tot 1937, het lidmaatschap van de Provinciale Staten een jaar minder en alleen de gemeenteraad deed ze twaalf jaar.⁴² Meer systematisch onderzoek naar de manier waarop de gemeenteraad heeft gewerkt als springplank in politieke carrières, is wenselijk.

Tot slot

Wat het verkrijgen van het actieve kiesrecht voor vrouwen zelf heeft betekend, is bijna niet meer te achterhalen. Wel zijn andere conclusies te trekken over betekenis van de toekenning van het actieve vrouwenkiesrecht voor de lokale verkiezingen. Dankzij uitgebreid bronnenonderzoek komen we meer te weten over de vrouwen die in 1923 in de raad kwamen. Na de toekenning van het actieve vrouwenkiesrecht nam het aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden flink toe: in de periode 1923-1927 werden 142 vrouwen gekozen tegen 97 in de periode 1919-1923. Ondanks deze toename bleef het aandeel vrouwen op het totale aantal gemeenteraadsleden zeer beperkt, nog geen twee procent in 1923. Ongeveer de helft van de vrouwen die de eerste keer in de raad kwamen werd herkozen. Dit zou een indicatie kunnen zijn van het feit dat ze het goed hadden gedaan en een achterban hadden opgebouwd.

De verdeling van de zetels over de partijen laat een oververtegenwoordiging van de sociaaldemocraten zien. De SDAP kwam met zestig vrouwen in de raad. Opvallend is de toename van het aantal confessionele vrouwelijke politici: de katholieken telden maar liefst 25 afgevaardigden en de vrijzinnig protestanten zeven. Dit was een forse stijging ten opzichte van vier jaar daarvoor. Gelet op hun eerdere weerstand tegen vrouwen in de politiek is deze ontwikkeling opmerkelijk. De liberalen en vrijzinnig democraten waren verdeeld over kleinere partijen en telden 34 afgevaardigden. Ook lokale partijen kwamen met vrouwen in de raad.

Net zoals in 1919 waren in 1923 bijna vier op de vijf vrouwelijke gemeenteraadsleden gehuwd. Dit ging regelrecht in tegen de gangbare norm dat getrouwde vrouwen niet in de politiek thuis hoorden. Zij waren bovendien in juridisch opzicht handelingsonbekwaam. Katholieke vrouwelijke gemeenteraadsleden vormden hierbij een uitzondering. Bijna de helft van deze groep was ongehuwd.

Vrouwelijke gemeenteraadsleden waren te vinden in alle

delen van het land, waarbij Noord- en Zuid-Holland oververtegenwoordigd waren. Sommige steden (Amsterdam, Haarlem en Delft bijvoorbeeld) kenden een relatief groot aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden. Voor enkele van deze vrouwen gold de lokale politiek ook als springplank naar een wethouderschap of de provinciale of landelijke politiek.

Dit onderzoek naar vrouwen in de lokale politiek laat ook zien dat we op nieuwe manieren naar de geschiedenis van de vrouwenbeweging in de twintigste eeuw moeten kijken. Dat uitgerekend gehuwde vrouwen actief werden in gemeenteraden zet vastgeroeste opvattingen over vrouwelijke politici op zijn kop. Het kiesrecht opende deuren om op nieuwe manieren levens van meisjes en vrouwen te verbeteren op lokaal niveau, iets dat tot nog toe weinig onderzocht en onderkend is en verdere bestudering behoeft. //

Noten:

- 1 M. van der Steen, "Het was het nieuwe geluid dat gehoord werd." De betekenis van de Pacificatie voor de emancipatie van vrouwen' in: G. Harinck, A. van Kessel en H. Krabbendam (red.), *100 jaar Pacificatie. Een christelijk-liberale synthese. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 26 (2018) 87-101. Een verkorte versie is beschikbaar via https://www.researchgate.net/publication/323454303_The_was_het_nieuwe_geluid_dat_gehoord_werd_De_tekenis_van_de_Pacificatie_voor_de_emancipatie_van_vrouwen
- 2 Graag bedank ik de redactie en de referenten voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Eline Abbink bedank ik voor haar hulp bij het bronnenonderzoek.
- 3 *Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen* 26 (1922) 15 september 1922.
- 4 S. Kolvoort, *De stille invloed van de buitenparlementaire strategie. Vrouwelijke parlementariërs en de strijd tegen overheidsmaatregelen tot de beperking van vrouwenarbeid (1918-1939)* (ongepubliceerde scriptie Leiden 2019); A. Schoot Uiterkamp, 'Terug naar het paradijs? Acties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig' in: J. Giele (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978* (Nijmegen 1978).
- 5 C. Pothuis-Smit, *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht? Het algemeen vrouwenkiesrecht in de praktijk 1919-1940* (Arnhem 1946).
- 6 W.A. Pojnan, 'To the Future in the Distance. Women and Gender in Political History', *Ricerche di Storia Politica speciale* (2017) 43-52. Zie ook M. Dwarswaard, 'Honderd jaar vrouwen in de politiek – honderd jaar vrouwen in de geschiedschrijving?' *Honderd jaar vrouwen in de politiek. Holland historisch tijdschrift* 51-2 (2019) 52-60.
- 7 Zie behalve de in de noten genoemde literatuur ook F. de Beaufort en P. van Schie, *De liberale strijd voor vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019); C. van Baalen, *Suze Groeneweg en Carry Pothuis-Smit. De eerste vrouwen in de Staten-Generaal* (Nijmegen 2019) (onderzoeksverslag).
- 8 R.B. Andeweg, 'Veroverd of gegund? De invoering van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen' in: R.B. Andeweg en M. Leyenaar, *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (Amsterdam 2018) 21-45.
- 9 M. Bosch, *Strijd. De vrouwenkiesrechtbeweging, 1882-1922* (Hilversum 2019); M. Bosch, 'Strijd; Vrouwen voorwaarts! De strijd voor het vrouwenkiesrecht in Nederland en de koloniën 1850-1950', *Historica* 42:2 (2019).
- 10 W.H. Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden 1948); J. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Assen 1958); H. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994).
- 11 J. Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976* (Amsterdam 1990); U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Drie kwart eeuw sociaaldemocratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983); U. Jansz, 'Gender and Democratic Socialism in the Netherlands', in: H. Gruber en P. Graves (red.), *Women and Socialism. Socialism and Women. Europe between the two World Wars* (New York/Oxford 1998) 215-237; M. Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam 1994).

- ¹² A. Linders, *'Frappez, frappez toujours!'* N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme van haar tijd (Hilversum 2003); M. van der Steen, *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1906-2004)* (Amsterdam 2011); G. Mostert, *Marga Klompé 1912-1986. Een biografie* (Amsterdam 2011); E. Kloek, *1001 vrouwen uit de 20ste eeuw* (Nijmegen 2018); www.biografischportaal.nl; www.parlement.com.
- ¹³ M. Leyenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland 1918-1988* (Den Haag 1989); D. Dahlerup en M. Leyenaar, *Breaking male dominance in old democracies* (Oxford 2013); M. Leyenaar, J. Oldersma en K. Niemöller, *De hoogste tijd. Een eeuw vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019).
- ¹⁴ H. Vollaard e.a. (red.), *De gemeenteraad. Ontstaan en ontwikkeling van de lokale democratie* (Amsterdam 2018).
- ¹⁵ G.W.B. Borrie, F.M. Wibaut. *Mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Den Haag 1968); J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994); J. Gae-mers, *De rode wethouder. Willem Drees 1886-1940* (Amsterdam 2014).
- ¹⁶ J. de Roos, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000). Hij schreef ook lemma's voor E. Kloek, *1001 vrouwen*.
- ¹⁷ P. van der Steen, *De ongehoorde helft. De eerste vrouwen op het politieke pluche* (Nijmegen 2019).
- ¹⁸ Bijdragen in de volgende kranten via www.Delpher.nl: *Algemeen Handelsblad*; *Arnhemse Courant*; *Bredasche Courant*; *Het Volk: Dagblad voor de arbeiderspartij*; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*; *Haarlem's Dagblad*; *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*; *De Telegraaf*; *Limburger Koe-rier: provinciaal dagblad*; *De Maasbode*; *Nieuwsblad van het Noorden*, *Gooi- en Eemlander*, *Het Centrum*; *Eindhovens Dagblad*; *De Graafschap-bode*; *Leeuwarder Courant*; *Nieuwe Venlosche Courant*; *Rotterdamsch Nieuwsblad*; *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosse Courant*; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*; *Provinciale Drentsche en Asser Courant*; *Voorwaarts: sociaal-democratisch dagblad*.
- ¹⁹ Tijdschriften in Atria geraadpleegd: het *Maandblad van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht*; *De Proletarische Vrouw: blad voor arbeidsters en arbeidersvrouwen*; *Orgaan van den bond van soc.-dem. Vrouwen-propaganda-clubs in Nederland*; *Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen*.
- ²⁰ P. Binkhorst-Verkaart (samensteller), *Mathilde Haan (1886-1974). Een buitengewone Roermondse vrouw* (Roermond 1990); T. Bosch en S. Schmiermann, *In het welbeprengd belang der gemeente. Lokaal bestuur in Groesbeek ca 1750 tot heden* (Nijmegen 2014); H.J. Dieben, R.K. 'Wie is dat?', *Biografisch lexicon van bekende Nederlandsche Rooms-katholieke tijdgenooten* (Leiden, z.j.); H.J.T. Geubels, *100 jaar kiesrecht. Handleiding voor lokaal historisch onderzoek naar de invoering van het algemeen kiesrecht en de invloed van deze invoering op de gemeenten* (Den Haag 2014); M. Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994); A. Meijer-Schaap (red.), *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu* (Delft 1996); H. Gras e.a. (red.), *Geschiedenis van Assen* (Assen 2000); W.H. Posthumus van der Goot (red.), *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden 1948, tweede verbeterde druk); C. Rattink, 'Eregalerij: Hillegonda Buisman-Blok Wijbrandi', *Historisch Centrum Leeuwarden* (Leeuwarden 2000); J. de Roos, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000); J. Schoemaker, *Vrouwen in de Haagse gemeenteraad 1919-1940 Moeder of mannetjesputter?* (Rotterdam 1993); H. Verhage, *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Hilversum 2003); L. Visser, *Emancipatie in Zeist*, Bulletin van de Van de Poll Stichting, 13 (1983) 41-66; L. Wieringa, 'Bussumse gemeenteraadsverkiezingen door de jaren heen', *Bussums Historisch Tijdschrift* 21:3(2005) 53-63; P.W. van Wissing e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis* (Hilversum 1998). Digitale publicaties *Biografisch Woordenboek van Nederland*: B. Asberg-Schermer, 'Katz, Cornelia Frida (1885-1963) Lemma's *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*; <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon>: F. Dieteren, 'Kramers, Martina'; E. Kloek, 'Smit, Wilhelmina Carolina Benjamina'; W. Schenkeveld, 'Berg, Hendrika van den'; Redactie, 'Tilanus, Liede', 'Troelstra, Hendrika'; J. de Roos, 'Buiteman, Johanna Maria', 'Harkema, Eiske', 'Poot, Wilhelmina Anna', 'Haan, Mathilda Alexia Frederica Hubertina', 'Erens, Anna Maria Christina'; A. de Beer, 'Groeneweg, Susanna'; M. Grever, 'Naber, Johanna Wilhelmina Antoinette'; K. van Leeuwen, 'Emden, Wilhelmina van'. Lemma's *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbe-*
- weging in Nederland*: C. van Heel, 'Ladenius, Gaatske Adriana'; M. Campfens, 'Tilanus, Liede'; A. F. Mellink, 'Bruins, Angenita Engelina Johanna'; A. F. Mellink, 'Andreae, Wabina'; P.J. Meertens, B. Reinalda, 'Besuijen, Karel Paulus Willem'; C. Rattink, 'Troelstra, Hendrika'.
- ²¹ Websites geraadpleegd 8 januari 2018: <https://11.nl/>; <http://tijdschriften.archiefalkmaar.nl/>; <https://apeldoorn.pvda.nl/>; www.westfriesgenootschap.nl/; <http://groenegraf.nl/>; <https://rotterdam.voorouder.nl/>; <http://hoekschewaard.voorouder.nl/>; www.wikidelft.nl/; <http://shie.nl/budve/Archipelbuurt/>; www.archieven.nl/; www.overheidingroningen.nl/; www.landvanherle.nl/; www.rjckheynt.nl/; www.westfriesgenootschap.nl/; www.oudhoorn.nl/; <https://historischcentrumleeuwarden.nl/>; www.oudleiden.nl/; <https://rijswijk.pvda.nl/>; www.schiedam.nl/; www.wieiswieinoverijssel.nl/; www.regiocanons.nl/; www.haagsebeeldbank.nl/; <http://redeneportret.nl/>; www.wikipekela.nl/; www.geuegenvandrenthe.nl/; www.huisvandenijmeegesgeschiedenis.nl/; www.kamperalmanak.nl/; www.demijnen.nl/; www.janvanhout.nl/; www.overheidingelderland.nl/
- ²² Websites geraadpleegd op 8 jan. 2018: www.parlement.com; www.politiekcompendium.nl/; www.parlementairdocumentatiecentrum.nl
- ²³ www.atria.nl
- ²⁴ www.joodsmonument.nl/; www.joodsbibliotheek.nl/; www.jodeninnederland.nl/
- ²⁵ www.openarch.nl/; www.geni.com; www.genealogieonline.nl/; www.myheritage.com; www.myheritage.nl/; <http://gw.geneanet.org/>; www.pondes.nl/; <http://groeneveld-delft.nl/>
- ²⁶ Websites geraadpleegd op 8 januari 2018: www.graftombe.nl/; www.online-begraafplaatsen.nl/; <https://oorlogsgravenstichting.nl/>; <https://groenegraf.nl>
- ²⁷ Websites geraadpleegd op 8 januari 2018: <http://home.kpn.nl/j.bes.2/artikel.htm>; www.wiewaswie.nl/; <https://tienp.home.xs4all.nl/>; www.europeana.eu/; www.houwie.net/sdap/; <https://nl.wikipedia.org/>
- ²⁸ Gegevens over beroep en moederschap van de vrouwen die in de periode 1919-1923 in de raad kwamen, zijn te vinden in de lezing van Margit van der Steen uitgesproken op 29 november 2017 in de Eerste Kamer, 'Het was het nieuwe geluid dat gehoord werd'; <https://pure.knaw.nl/portal/files/6277529/Onlinepublicatielezing100jaarPacifatie.pdf>.
- ²⁹ P. van der Steen, *De ongehoorde helft*, 16.
- ³⁰ J. van Holsteyn en G. Irwin, 'Argumenten voor en tegen opkomstplicht', in: R. Andeweg en M. Leyenaar, *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (Amsterdam 2018) 47-65; W. de Jong, 'Een 'photografie der natie'. De stemplicht en de politiek van electorale hervorming in Nederland en België', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 46(2016)nr. 3-4, 109-134.
- ³¹ Leyenaar, *De hoogste tijd*, 126-148.
- ³² *De Proletarische Vrouw* 21 juli 1923.
- ³³ H. Kaal, 'Appealing to the Female Vote: Dutch political parties and the approach of women voters in general election campaigns, c.1922-1980', *Women's History Review* 24 (no. 5) 776-808.
- ³⁴ E. Lammers, ongepubliceerd manuscript over de eerste vrouwen in de gemeenteraad van Deventer.
- ³⁵ Pothuis-Smit, *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht*, 8.
- ³⁶ Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 206-207.
- ³⁷ S. van Bijsterveld en H. van de Streek (red.), *Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving (1883-2018)* (Nijmegen 2018).
- ³⁸ [Parlement.com](http://www.parlement.com)
- ³⁹ H. Spoormans, 'Honderd jaar politiek in Limburg: katholieke dominantie, lokalisme en verzuiling' in P. Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 89-115.
- ⁴⁰ Van der Steen, *De ongehoorde helft*, 51-59.
- ⁴¹ *Arnhemse Courant* 24-03-1927. Frida Katz zou later wel in het huwelijk treden.
- ⁴² [Parlement.com](http://www.parlement.com)

Margit van der Steen is historicus en is als managing director van de Nederlandse Onderzoekschool Politieke Geschiedenis verbonden aan het KNAW Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Ook is zij geaffilieerd onderzoeker van Atria.

Toekomstperspectieven en tijdsbeleving van jongens en meisjes in opsluiting (1927-1957)

“Zie daar mijn droom, mijne verwachting.”

Bron: Gemeentearchief Mol/Kamer voor Heemkunde

In de eerste helft van de twintigste eeuw kwamen in West-Europa talloze kansarme jongeren met probleemgedrag terecht in een heropvoedingsinstelling. Als onderdeel van hun ‘morele heropvoeding’ besteedden de jongeren een groot deel van hun tijd aan werken. De jongens werden voorbereid op een beroepsloopbaan met laaggeschoolde handenarbeid, de meisjes werden klaargestoomd voor het huishouden. In dit artikel onderzoek ik de toekomstperspectieven van jongens en meisjes uit kansarme milieus, hoe deze perspectieven werden vertaald in de heropvoedingspraktijken en in het bijzonder hoe de jongeren zelf zich uitlieten over hun opsluitingstijd en hun toekomstvisies. Uit de egodocumenten van de jongeren blijkt dat de beleving van de opsluitingstijd en de toekomstvisies verbonden waren. Ik gebruik de Belgische heropvoedingsinstellingen van Mol en Brugge als casestudy.

/ Laura Nys /

In december 1936 verklaarde de achttienjarige Léa stellig aan haar vriendin Marie-Thérèse dat ze na haar opsluiting naar de Université Libre de Bruxelles zou gaan om er voor “ingénieur technique” te studeren.¹ Het is een opmerkelijke uitspraak voor een periode waarin de deelname van vrouwen aan het hoger onderwijs allesbehalve evident was. Bij Léa werkten behalve gender nog andere factoren in haar nadeel:

Praktijkles in het Centraal Observatie Gesticht (“de Hutten”), ca. 1920-1949.

haar kansarme milieu en haar vermeende zedeloosheid. Léa was in 1927 na klachten over zedeloosheid en losbandig gedrag opgepakt en door de kinderrechter naar een heropvoedingsinstelling gestuurd. Ze was slechts een van de vele jongeren die na een interventie van de Kinderbescherming terecht kwamen in een gesloten instelling. De Belgische kinderschermingswet van 1912 bepaalde dat jongeren tot 21 jaar konden worden opgepakt wegens landloperij en bedelarij, diefstal, het plegen van een misdrijf of na een ouderlijke klacht. Om de jongeren op het rechte pad te krijgen, konden de kinderrechters vervolgens overgaan tot een berisping, een voorwaardelijke maatregel of een opsluiting in een heropvoedingsinstelling.²

In de instellingen kwamen vooral kinderen uit kansarme milieus terecht. De beroepsmogelijkheden die door de instellingen werden geboden, beperkten zich grotendeels tot laaggeschoolde handenarbeid. Ook als de jongeren blijk gaven van een potentieel hoge intelligentiegraad, dan werden hun capaciteiten – in de ogen van de instelling – teniet gedaan door een gebrek aan moraliteit en standvastigheid.³ De jongeren brachten het merendeel van hun dag door met wat officieel een ‘beroepsopleiding’ heette. De ‘beroepsopleiding’ zou de jongeren in principe beschermen tegen langdurige werkloosheid na hun vrijlating. Daarenboven werd werken ook gezien als belangrijk onderdeel van de morele heropvoe-

ding. Werken leerde een arbeidsethos aan en zorgde ervoor dat ‘onzedige’ gedachten gekanaliseerd werden. De laatste jaren is deze praktijk aan veel kritiek onderhevig vanwege het nagenoeg gratis werk dat de jongeren leverden voor de instellingen. Ook in het verleden werd de opleiding al bekritiseerd omwille van de prioriteit die werd gegeven aan de productie boven het leerkundige aspect.⁴ De aard van dit werk en van het onderricht was gendergebonden. In de meisjesinstelling was er vooral huishoudelijk werk en snit en naad. In de jongensinstellingen was er werk van landbouwkundige, industriële of ambachtelijke aard.⁵ In het Rijksopvoedingsgesticht van Mol bijvoorbeeld, een jongensinstelling in de Belgische Kempen, werkten de jongens zeven uur per dag, was er drie en een half uur les en twee uur recreatie – zo stelden de algemene reglementen in 1932. In de naoorlogse periode was er iets meer ruimte voor andere tijdsbestedingen zoals filmvertoningen of sport.⁶

De literatuur heeft gewezen op het nagenoeg gratis werk dat de jongeren leverden onder het mom van ‘beroepsopleiding’, op het verband tussen arbeid en moraliteit en op de curricula die, net als in het reguliere onderwijsstelsel, zeer gendergebonden waren.⁷ Minder aandacht ging hierbij uit naar hoe jongeren zelf naar hun toekomstperspectieven keken. Zoals blijkt uit het briefje van Léa hadden sommigen hier nochtans eigenzinnige ideeën over die niet noodzakelijk strookten met de visies van de instelling, of zelfs met de gangbare maatschappelijke (gender)normen.

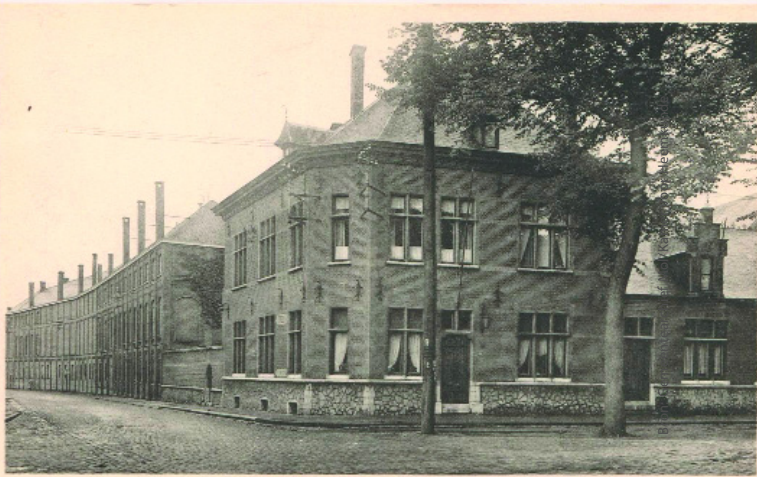
Daarnaast is er in de historische literatuur nauwelijks aandacht besteed aan de manier waarop gedetineerden hun opsluitingstijd beleefden, dit in tegenstelling tot de hedendaagse gevangenisethnografie.⁸ Als het aankomt op de notie van tijd in een disciplinaire inrichting wordt in de historische literatuur vaak teruggegrepen naar Michel Foucaults analyse van tijd als een disciplinerend mechanisme. Foucault wees op het keurslijf van de uurroosters die de gedetineerden op elk moment van de dag een specifieke plek en taak toekennen, dit met het oog op een voortdurende controle en bewaking. Ook werd het uurrooster doorheen de tijd steeds efficiënter en productiever: elk restje tijd moest nuttig gebruikt worden.⁹ Hoewel de disciplinerende werking van tijd niet ontkend mag worden, biedt zo’n structuralistisch paradigma weinig mogelijkheden om te onderzoeken hoe gedetineerden tijd beleefden en conceptualiseerden.¹⁰ In dit artikel verbind ik de toekomstvisies over en van de jongeren met hun tijdsbeleving in opsluiting. Ik ga eerst in op de gegenderde tijdsindeling van de instellingen en vervolgens op de mogelijkheden die er bestonden om de instelling te verlaten, de mate waarin de jongeren het gevoel hadden hierop enige controle te kunnen uitoefenen en de wisselwerking met hun tijdsbeleving. Tot slot ga ik in op de toekomst die meisjes voor zichzelf uitstippelden, los van de carcerale context.

Ik neem de Rijksopvoedingsgestichten van Brugge (meisjes) en Mol (jongens) als casestudies. Dit waren disciplinaire inrichtingen bestemd voor jongeren die uit andere instellingen waren weggestuurd na aanhoudende conflicten. De meeste jongeren hadden er dan ook al een lang instellingstraject op zitten vooraleer ze in Mol of Brugge terecht kwamen. Ik maak gebruik van persoonsdossiers van jongeren die bin-

nenkwamen in de instelling in de jaren 1927, 1937, 1947 en 1957. Door de tijdsafbakening door te trekken naar de jaren vijftig, kunnen de naoorlogse veranderingen worden meegenomen in het onderzoek, zoals de toename van vrije tijd in de instellingen – vooral voor de meisjes – en het opkomen van nieuwe beroepsmogelijkheden. In totaal werden 160 dossiers bestudeerd. De dossiers bevatten uiteenlopende documenten gaande van verslagen tot correspondentie en ook documenten van de jongeren zelf. Deze egodocumenten zijn gedroomde bronnen omdat het gaat om documenten opgetekend door een sociaal kwetsbare groep die we zelden horen: jongeren uit kansarme milieus. Het gaat om brieven die ze schreven aan de directie en opvoeders, brieven aan hun ouders en bij de meisjes ook clandestiene brieven die zij onderling uitwisselden. Zoals reeds veelvuldig aangetoond, is een egodocument allermindst een representatie van een ‘authentieke’ stem.¹¹ Elk van deze briefsoort heeft een andere bestemming en conformeerde dan ook aan andere sociale normen: institutionele normen, een familiaal discours of sociale normen van *peers*.

Toekomstmogelijkheden en tijdsbeleving

Hierboven wees ik al op de gender- en klassegerelateerde aard van het werk in de instellingen. Jongens werden voorbereid op een loopbaan van laaggeschoolde arbeid, meisjes werden klaargestoomd voor huishoudelijk werk, hetzij in hun eigen huishouden of als dienstmeid. De visie van de instelling op de jongens als toekomstige werkrachten manifesteert zich op drie manieren. Ten eerste boden de jongensinstellingen in vergelijking met de meisjesinstellingen meer variatie in de verschillende werkplaatsen. In Mol bijvoorbeeld was er ondermeer een smidse, een schoenmakerij, kleermakerij, schrijnwerkersatelier en werk in de tuin. Deze variatie liet zich ook zien in de dossiers die werden opgemaakt voor elke jongere. Elk dossier kende een “beroepsinformatiefiche” waarin werd gepeild naar de ervaringen en voorkeur van de jongens. Bij de meisjes was het rubriekje “beroepsoriëntatie” in hun waarnemingsdossier beperkt tot de keuze tussen grof of fijn huishoudelijk werk.¹² In de jaren vijftig werd wel af en toe de mogelijkheid tot secretaressewerk geopperd. Hiermee weerspiegelden de rapporten de veranderende maatschappelijke normen over gender en arbeid. De opening van nieuwe beroepscategorieën voor de meisjes in opsluiting is in de literatuur ook wel verklaard door de dalende vraag naar dienstpersoneel.¹³ Ten derde refereerden de jongens in hun egodocumenten ook zelf aan hun beroepsopleiding. Sommigen maakten gewag van een zekere trots, zoals Gustave die aan de directeur schreef: “Op een goede maand tijd maakte ik 7 oefeningen af, waarvoor de meesters uiterst content waren. Er waren er die een maand en meer nog zelfs 3-4 maanden aan een oefening werkten.”¹⁴ Dat ik in documenten van de meisjes geen gelijkaardige voorbeelden aantrof, betekent niet noodzakelijk dat de meisjes geen trots haalden uit hun werk, maar als thema was het klaarblijkelijk minder belangrijk om aan te halen in briefwisseling. Vanaf de jaren twintig zijn er bij de jongens in Mol bovendien verzoeken te vinden om te mogen veranderen van beroep. Aangehaalde argumenten waren niet >>

8. Mol Opvoedingsgesticht

Bron: Gemeentearchief Mol/kamer voor Heemkunde

Het Rijksopvoedingsgesticht van Mol, ca. 1920-1949.

noodzakelijk beroepsgebonden: Albert wilde weg uit de smidse omdat zijn ogen pijn deden van de rook, sommigen hadden een conflict met hun werkmeester. Verschillende jongens gaven wel aan voor een bepaald beroep te kiezen omdat een familielid dit reeds uitvoefende, en ze zich in de toekomst dus zouden kunnen aansluiten bij de familiezaak.¹⁵ Los van het feit of hun verzoek wel of niet werd ingewilligd, suggereert het bestaan van de verzoeken dat de jongens een verandering van atelier *mogelijk achtten* en dat zij daarmee, in hun perceptie, een (minimale) controle over hun eigen tijd konden uitoefenen. Bij de meisjes trof ik geen enkel verzoek aan om te mogen veranderen van atelier. Maar vanaf de jaren vijftig werd het wel mogelijk voor de meisjes om via correspondentie cursussen te volgen. Het gevolg van zo'n tijdsbesteding laat zich rechtstreeks lezen in de brieven. Marie wachtte vol ongedulde op haar eerste les per briefwisseling.¹⁶ Suzanne excuseerde zich in een brief aan een directrice van een tehuis waar ze vroeger had gezeten voor haar late antwoord, maar "ze had niet veel tijd gehad" wegens haar lessen.¹⁷

Weinig tijd hebben als men in opsluiting vertoeft, verschilt radicaal van de monotone opsluitingstijd zoals gevangenen die vaak ervaren.¹⁸ Het is hier dat de toekomstperspectieven en de tijdsbeleving verband houden: de overtuiging dat de opsluiting ook een *betekenisvolle* tijdsbesteding kon zijn, had een rechtstreeks gevolg voor de anders eindeloze opsluitingstijd. Het vinden van betekenis in de opsluiting wordt ook in hedendaags onderzoek aangehaald als een belangrijke factor in het ontwikkelen of behouden van een goede mentale gezondheid tijdens de opsluiting.¹⁹ Dit kan het verschil maken tussen het passief 'doden van de tijd' of het actief *gebruik* van de tijd: de betekenis van wachten als een *blocking of action*, zoals socioloog Giovanni Gasparini het omschrijft, of de mogelijkheid om er een *equipped waiting* van te maken; het instrumentaliseren van de tijd.²⁰ Hiermee wil ik geenszins de abominabele werkomstandigheden van zowel jongens als meisjes vergoelijken, net zomin als het haast gratis werk dat

de jongeren leverden voor de instellingen. Maar de egodocumenten van de jongeren laten een licht verschil in tijdsbeleving zien indien er meer variatie is in de aard van het werk, ook al is het een keuze tussen Scylla en Charibdis.

Het aftellen van de dagen of het uitkijken naar een toekomst

Anders dan de klassieke strafwet voorzag de kinderbeschermingswet van 1912 geen vooraf afgebakende opsluitingstermijn. De opsluiting eindigde als de heropvoeding geslaagd was of tot de meerderjarigheid van 21 jaar bereikt was. Er waren verschillende manieren waarop de jongeren de instelling wettig konden verlaten. Bij zowel meisjes als jongens was de terugkeer naar de familie het meest gebruikelijk met respectievelijk 49 procent en 39 procent, gevolgd door een transfer naar een andere inrichting, 25 procent en 18 procent.²¹

Maar vervolgens lopen de cijfers uit elkaar: 25 procent van de meisjes wordt in een dienstbetrekking geplaatst, tegenover 11 procent van de jongens. Voor de jongens was er echter een optie die de meisjes niet hadden: legerdienst (16 procent).

Sinds 1913 kent België een algemene dienstplicht.²² Verschillende jongens in de instellingen wachtten niet af tot ze een oproepingsbrief kregen maar dienden een verzoek in om zich als vrijwilliger bij het leger te voegen. Zulke verzoeken zijn ook terug te vinden in de jeugdgevangnissen van het einde van de negentiende eeuw, maar Jenneke Christiaens schrijft dat de instellingen voorzichtig omsprongen met de vrijwillige dienst aangezien er 'morele bekwaamheid' geëist werd – niet bepaald een kwaliteit die men de jeugddelinquenten toedichtte.²³ Voor de jongens bood het leger niet alleen een mogelijkheid om de instelling voor hun 21ste te kunnen verlaten, maar was het ook een garantie op een verzekerde toekomst, of toch voor enkele jaren. Antoon schreef zonder familie te zijn "en wanneer ik bij 't leger zou zijn zou ik toch nog wat kunnen worden".²⁴ Voor Gabriel, die al vier jaar in opsluiting verkeerde, was het leger een toekomst waar hij actief naar wilde toewerken, zoals hij schreef aan de directeur: "Zie daar mijn droom, mijne verwachting. Zie hoe die gunst mij overheerscht, met het hoofd in de lucht en den arm vooruit!"²⁵ Voor jongens als Gabriel ging het niet langer om een aftellen tot ze *weg* konden uit de instelling, maar stelde een vervroegde legerdienst hen in staat om toe te werken *naar* een toekomst. Zo'n perspectief gaf de jongeren het gevoel hun eigen toekomst zelf mee in de hand te hebben, in plaats van noodgedwongen af te wachten tot de kinderrechter zou beslissen dat hun opsluitingstermijn kon eindigen.

Bij meisjes zien we dit soort discours minder terug. Meer dan bij jongens vinden we in de egodocumenten van de meisjes een somber toekomstbeeld. De enige toekomst die ze zich konden inbeelden was een toekomst geformuleerd in een tegenstelling aan het heden: weg uit de instelling. Bij Gabriëlle bijvoorbeeld heerste, zoals bij veel meisjes, slechts de wil om alle leed van deze "vreselijke opsluiting" achter zich te kunnen laten.²⁶ Haar toekomst achtte ze weliswaar

beter dan het heden, maar het is een toekomst die alleen wordt gedefinieerd in hoe ze *niet* zal zijn. Ze bestond slechts in contrast met het heden. Opvallend vaker bij meisjes dan bij jongens zien we in de brieven ook een ‘aftellen’ van de dagen. Simone schreef aan haar moeder dat ze nog “930 dagen van lijden” voor zich had vooraleer ze vrij zou zijn.²⁷ Dit aftellen van de dagen is ook waargenomen in andere penitentiële contexten en impliceert een omdraaiing van de richting van de tijdsbeleving: de tijd wordt niet in voorwaartse maar in achterwaartse richting beleefd; niet *naar* een toekomst toe maar *weg* van het heden.²⁸

Jongere als historische categorie

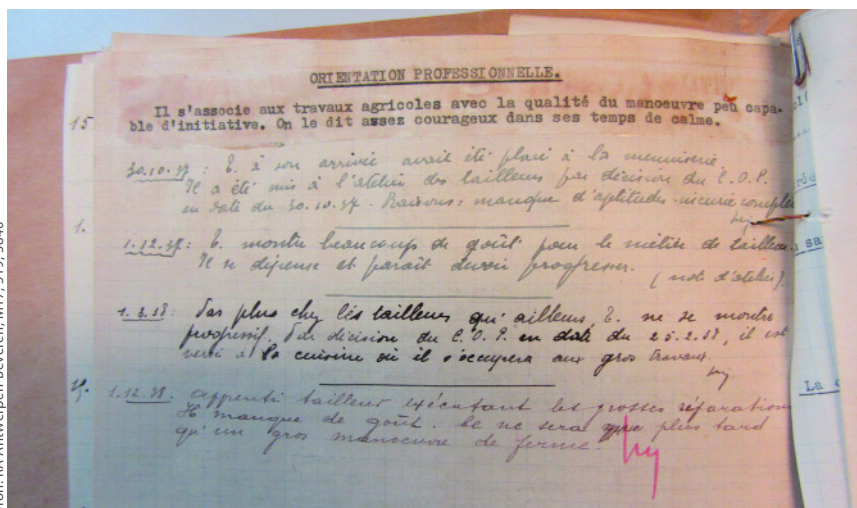
Net als gender is ook ‘jongere’ een categorie die verschillende invullingen kent afhankelijk van de historische en maatschappelijke context. Voor de late negentiende en twintigste eeuw wezen historici erop dat de ‘kinder- en adolescententijd’ steeds langer werd door de uitbreiding van het onderwijs waardoor de intrede op de arbeidsmarkt werd uitgesteld. Maar de jeugdfases waren ook gender- en klassegebonden: toegang tot voortgezet onderwijs zorgde weliswaar voor een verlenging van de jeugdfase vooraleer het volwassen leven begon, maar gezien de toegang tot onderwijs aanvankelijk was voorbehouden voor (jongens uit) de gegoede klasse, was de betekenis van ‘jeugd’ anders voor burgerlijke jongens dan voor meisjes uit de arbeidersklasse.²⁹ De toekomstperspectieven van deze opgesloten jongeren laat echter zien dat de verplichte legerdienst een even grote impact had op het concept ‘jeugd’ als het voortgezet onderwijs. Meisjes gingen van het schoolgaande leven naar het huwelijksleven en moederschap met een beroep als eventuele tussenfase; jongens hadden hier met hun legerdienst nog een transitiefase bij. Voor de jongeren in de heropvoedingsinstellingen betekende het dat de jongens een concreter beeld hadden van wat de nabije toekomst zou brengen dan de meisjes, die meteen na hun vrijlating afhankelijker waren van hun thuissituatie of werkgelegenheid voor de invulling van hun toekomst. Dit kan een gedeeltelijke verklaring bieden voor de verschillende conceptualisering

van de toekomst, zoals hierboven aan bod kwam.

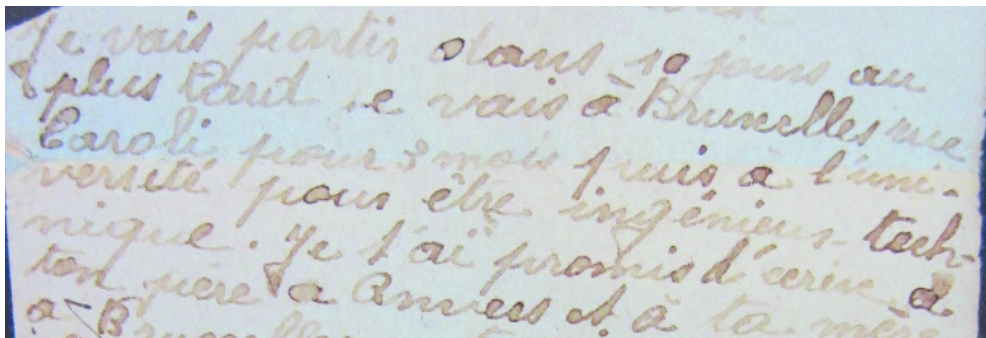
Toch mag er geen dichotoom beeld worden geschetst tussen de jongens en de meisjes. Meisjes die wel het gevoel hadden een zekere controle te hebben over hun toekomstwensen, gaven blijk van een gelijkaardig optimistisch discours. Odette bijvoorbeeld liet zich in een brief opgewekt uit over haar toekomstige aanstelling als kindermid.³⁰ Voor haar voelde de dienstbetrekking duidelijk als een gulle beloning voor haar goed gedrag; een beloning die niet alleen werd omgezet in verkorting van de opsluitingstijd, maar ook in de belofte van een kwaliteitsvolle toekomst. Toch blijkt uit veel andere brieven dat de meisjes het niet bepaald zagen als een aantrekkelijk vooruitzicht, hoewel het voor sommigen nog wel steeds een te prefereren optie was boven de opsluiting. Marie bijvoorbeeld gaf in een brief aan de directeur toe dat ze zich vroeger niet altijd enthousiast uitliet over het idee om een betrekking te vragen, maar was na twee en half jaar in Brugge toch van gedachten veranderd: “Ik vraag u om me in dienst te plaatsen, eender welke betrekking. Ik heb vroeger inderdaad een zekere *dédain* geuit voor zo’n aanstelling, maar ik voel dat ik daar gelukkig zou zijn.”³¹ Léa echter wond er geen doekjes om: “je n’ai aucune aptitude pour servir ‘MADAME’,”³² schreef ze aan haar ouders. Volgens Christa Matthys gaven stedelijke meisjes de voorkeur aan een job die meer persoonlijke vrijheid toestond, zoals fabriekswerk.³³ In mijn bronnencorpus vond ik fabriekswerk niet terug maar enkele brieven uit de jaren vijftig maakten wel gewag van de mogelijkheid tot werk in een restaurant of café – een aanstelling die niet echt strookte met de visie van de instellingen op een fatsoenlijke betrekking.³⁴ Het voorbeeld van Odette die kon toewerken *naar* een toekomst via de weg die de instelling voor haar uitstippelde, is een uitzondering in de brieven van de meisjes.

Een toekomst met elkaar

Voorgaande passages waren gebaseerd op brieven die jongeren schreven naar de directie, de opvoeders of naar hun ouders. Maar in de meisjesinstelling van Brugge bestond nog >>

Voortgangsnota's over de beroepsvoordering van een jongen uit ROG Mol, 1938.

Bron: RA Brugge, MZ4, 839, 85

Fragment uit een clandestiene brief, ca. 1936

een parallel circuit van communicatie: clandestiene briefjes die meisjes heimelijk onderling uitwisselden. De briefjes bieden een inkijkje in de toekomst die de meisjes voor zichzelf en voor elkaar denkbaar achtten zonder dat ze hun vertoog aanpassen aan de institutionele normen. Het plan van Léa om “technisch ingenieur” te worden, geciteerd aan het begin van dit artikel, komt uit zo’n clandestien briefje. Een brief van Léa aan haar minnares is veelzeggend voor haar visie op de toekomst. Léa schreef dat ze niet wilde dat “Poepoes” een betrekking als dienstbode aannam. Ze raadde Rosalie aan om terug naar haar ouders te gaan. “Ik wil hebben dat ge gerust moogt leven want u zijt nog zoo jong en u heb [sic] al zoo veel moeten lijden nietwaar liefste poes,” schreef Léa. Ze wilde Rosalie een betrekking als dienstmeid besparen en vond het vooruitzicht zich “bij vreemden te gaan kapot werken” maar niets. Opvallend is ook de rol die Léa opnam als kostwinner: “poes [ik] ga mijn best ook doen om in dienst te gaan als ik 21 jaar zal hebben, dat ik wat gelt gespaart heb om u te kleede [sic].”³⁵ Op die manier geeft Léa zichzelf de rol van de kostwinner en stuurt ze haar minnares naar huis om onderhouden te worden.

Een briefje van Ghislaine gaat nog verder. Zij schreef haar minnares dat ze er geen graten in zag om “met de mannen te lopen, als het is om geld te verdienen”.³⁶ Voor een periode waarin intensief gestreden werd tegen zedeloosheid en prostitutie, is dit een opmerkelijke uitspraak. De manier waarop Ghislaine het onderwerp aansneed, zonder inleidende woorden, klaarblijkelijk zonder schaamte ook, doet vermoeden dat ze niet veel boodschap had aan het verhevigde moreel offensief en de verstrengde seksuele normen vanuit de burgerlijke klasse – om nog maar te zwijgen over het feit dat bovengenoemde meisjes in hun toekomstvisie met geen woord repten over een echtgenoot, maar hun toekomst samen zagen.³⁷

In hun clandestiene briefjes formuleerden de meisjes hun toekomst dan ook niet alleen in termen van een beroepsloopbaan, maar in sociale termen: het was een toekomst met elkaar. Dit laatste was evenwel voer voor debat en werd zeker niet door alle meisjes aanvaard. Gilberte bijvoorbeeld schreef: “Jeanne, doet gelijk ik, ziet ne man gaarne maar geen meisjes; ik of gij zullen toch nooit met meisjes trouwen.”³⁸ Ze getuigt hiermee van een zekere nuchterheid naar haar toekomstbeeld toe. Maar haar argumenten hadden ook betrekking op de aard van de liefde zelf (“degene die hier elkander gaarne zien, dat is geen liefde maar liefde schijn”) en bovendien

maakte ze zich zorgen om de mening van de buitenwereld: “De mensen zouden denken dat wij zot worden.”

In hun clandestiene briefjes wisselden de meisjes veelvuldig adressen uit, wat erop wijst dat op zijn minst de intentie bestond om contact te blijven houden. Uit brieven gericht aan de directeur na hun opsluiting blijkt bovendien dat sommige meisjes elkaar inderdaad nog ontmoetten na hun vrijlating. Hedendaagse gevangenisethnografen hebben beargumenteerd dat gedetineerden hun toekomst bovenal vormgeven als een toekomst die zich afspeelt *buiten* de gevangenis en een toekomst waarin men met een schone lei wil beginnen.³⁹ Maar de briefjes van deze meisjes tonen aan dat ze allerminst *tabula rasa* wilden maken met hun opsluitingsverleden. Hun toekomst gaven ze inderdaad vorm buiten de instellingsmuren, maar de banden volledig doorknippen deden ze niet.

Slot

Dit artikel bestudeerde de toekomstperspectieven en tijdsbeleving van jongeren in twee Belgische heropvoedingsinstellingen: de Rijksopvoedingsgestichten van Mol en Brugge, respectievelijk voor jongens en meisjes. De literatuur heeft uitvoerig aangetoond dat de notie ‘heropvoeding’ verweven is met gegenderde maatschappelijke normen. Jongens werden klaargestoomd voor laaggeschoolde arbeid, meisjes voor huishoudelijk werk. De tijdsinvullingen in de instellingen zijn dan ook gegenderd. In dit artikel bestudeerde ik wat dit betekende voor de manier waarop jongeren in opsluiting hun tijd beleefden en hun toekomst verbeeldden. Hieruit kunnen we drie conclusies trekken. Ten eerste had de tijdsinvulling een gevolg voor de beleving van de tijd: minder controle over de opsluitingstijd – zowel inzake de duur ervan als de invulling – zorgden voor een somber tijdsbesef waarin de dagen werden afgeteld naar een toekomst die gedefinieerd werd in wat ze *niet* was: ze zou anders zijn dan het heden. Dit ‘doden’ van de tijd staat in contrast met het instrumentaliseren van tijd en het idee dat men kan toewerken *naar* een toekomst. In de bronnen viel op dat de eerste tijdsinvulling meer voorkwam bij meisjes dan bij jongens. Zij hadden nauwelijks variatie in hun werk en hadden ook niet het idee enige controle hierop te kunnen uitoefenen. In periodes waarin meisjes een gevarieerdere ‘opleiding’ kregen (hoewel nog steeds gegenderd) gaven ook zij blijk van iets meer controle en een minder monotone tijdsbeleving. Maar doordat de tijdsindeling in

herent gegenderd was, en dan vooral in de vooroorlogse periode, was de tijdsbeleving dus ook verschillend voor jongens en meisjes. De verplichte legerdienst betekende bovendien een andere nabije toekomst voor jongens dan voor meisjes. De categorie 'jongere' werd al langer erkend als een gender- en klassegebonden categorie door de (on)toegankelijkheid van onderwijs, maar de dossiers wijzen uit dat ook de verplichte legerdienst in acht moet worden genomen als een extra transitiefase voor de jongens. Tot slot laat de clandestiene communicatie van de meisjes ook iets los over de toekomst die ze voor zichzelf uitstippelden. Daaruit bleek dat een aantal meisjes die in de instelling relaties aangingen, ook hun toekomst samen zagen. Dit is anders dan bevindingen uit de actuele gevangenisetnografie, waarin gedetineerden hun toekomst bovenal zien als het komaf maken met hun verleden. ///

Noten:

- ¹ Om de privacy te beschermen werden alle eigennamen veranderd. Rijksarchief Brugge (RAB), M24, 839, Dossier 85.
- ² M. De Koster, A. François en V. Massin, 'Jeunesse et Justice (II). Enfants délinquants et "irréguliers" sous le regard de la justice. Pratiques judiciaires et institutionnelles (1912-1965)', in: M. De Koster, D. Heirbaut en X. Rousseaux (red.), *Tweehonderd jaar justitie: historische encyclopedie van de Belgische justitie / Deux siècles de justice. Encyclopédie de la justice belge* (Brugge 2015) 275–297.
- ³ Zie hierover voor meisjes V. Massin, *Protéger ou exclure? L'enfermement des "filles perdues" de la protection de l'enfance à Bruges (1922-1965)* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Université Catholique de Louvain, 2011) 382, voor jongens zie L. Nys, *Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugdgedelinquenten, 1890-1965* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent / Vrije Universiteit Brussel, 2020) 117.
- ⁴ O. Buyse, 'Rapport sur les écoles de bienfaisance de Moll et de Saint-Hubert' IV, *Bulletin de l'Office de La protection de l'enfance* (1920) 576–700, aldaar 588. Voor de recente discussie in Nederland zie bijvoorbeeld J. Dohmen, '15.000 vrouwen werkten onder dwang', *NRC* (2018), <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/05/22/15000vrouwen-werkten-onder-dwang-a1603853>, (geraadpleegd 4 mei 2019).
- ⁵ Zie bv. P. Cox, *Gender, justice, and welfare: bad girls in Britain, 1900-1950* (New York 2003) 88, 93, 104; K. Vehkalahti, *Constructing reformatory identity: girls' reform school education in Finland, 1893-1923* (Oxford 2009) 84; 97-103; J.W. Delicat, *Van ijzeren vuist naar zachte hand? Idee en praktijk in de rijksopvoedingsgestichten 1901-1961* (Nijmegen 2001) 56-73, 125-139, 196-205.
- ⁶ Rijksarchief Antwerpen-Beveren (RAAB) M17, 323.
- ⁷ Voor België, zie bijv. M.-S. Dupont-Bouchat, *De la prison à l'école. Les pénitenciers pour enfants en Belgique au XIXe siècle (1840-1914)* (Kortrijk-Heule 1996) 213; V. Massin, *Protéger ou exclure?*, 453. Voor Nederland, zie bijv. J. Dekker, *The will to change the child: re-education homes for children at risk in nineteenth century Western Europe* (Frankfurt am Main 2001) 173-175.
- ⁸ Zie bijv. K. M. Middlemass en C. J. Smiley, 'Doing a Bid: The Construction of Time as Punishment', *The Prison Journal* 96 (2016) 793–813.
- ⁹ M. Foucault, *Discipline and punish. The Birth of the Prison* (New York 1995) 149-153.
- ¹⁰ D. Medlicott, 'Surviving in the Time Machine: Suicidal Prisoners and the Pains of Prison Time', *Time & Society* 8 (1999) 211-230, aldaar 226.
- ¹¹ M. Fulbrook en U. Rublack, 'In Relation: The "Social Self" and Ego-Documents', *German History* 28 (2010) 263-272, aldaar 266.
- ¹² In Nederlandse meisjesinstellingen was de vraag naar beroepsactiviteiten wel één van de topoi waarover meisjes konden schrijven in de autobiografische opstelletjes bij binnenkomst, zie S. Bultman, *Constructing a Female Delinquent self. Assessing Pupils in the Dutch State Reform Schools for Girls, 1905-1975* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Radboud Universiteit, Nijmegen: 2016) 149.
- ¹³ Cox, *Gender, justice, and welfare*, 86.
- ¹⁴ RAAB, M65, 602, dossier 3178, opstel op 16 juni 1927.
- ¹⁵ RAAB, M17, 465, dossier 5160, brief op 11 april 1928; M17, 466, dossier 5169, brief op 10 mei 1928.
- ¹⁶ RAB, M24, 897, dossier 2050, brief op 1 september 1957.
- ¹⁷ RAB, M24, 902, Dossier 2077, brief op 23 februari 1958.
- ¹⁸ A. Brown, "Doing Time": The Extended Present of the Long-Term Prisoner', *Time & Society* 7 (1998) 93-103.
- ¹⁹ E.F.J.C. Van Ginneken, 'Doing Well or Just Doing Time? A Qualitative Study of Patterns of Psychological Adjustment in Prison', *The Howard Journal of Criminal Justice* 54 (2015) 352-370, aldaar 363.
- ²⁰ G. Gasparini, 'On Waiting', *Time & Society* 4 (1995) 29-45, aldaar 35.
- ²¹ De cijfers voor de jongens komen uit mijn eigen database, die van de meisjes komen uit V. Massin, *Protéger ou exclure?*, 453.
- ²² H. van Eecke en L. Smout, *Dienstplicht. Militaire dienst en dienst uit gewetensbezwaar* (Gent 1980) 5, 13 en 112.
- ²³ J. Christiaens, *De geboorte van de jeugdgedelinquent: België, 1830-1930* (Brussel 1999) 256.
- ²⁴ RAAB, M17, 464, dossier 5147, brief op 17 augustus 1928.
- ²⁵ RAAB, M17, 467, dossier 5177, brief op 1 mei 1930.
- ²⁶ Mijn vertaling uit het Frans. RAB, M24, 834, dossier 26, brief op 11 augustus 1930.
- ²⁷ RAB, M24, 834, dossier 35, brief op 18 oktober 1929.
- ²⁸ M. Clavier, 'De l'inutile à l'inattendu: pour une écologie évangélique du temps', in: S. Humbert e.a. (red.), *La prison, du temps passé au temps dépassé*. (Parijs 2012) 131-141, aldaar 134.
- ²⁹ J.R. Gillis, *Youth and history: tradition and change in European age relations, 1770-present* (New York 1974).
- ³⁰ RAB, M24, 837, dossier 66, brief op 9 juni 1934.
- ³¹ Mijn vertaling uit het Frans. RAB, M24, 830, dossier 3, brief op 24 mei 1948.
- ³² RAB, M24, 839, dossier 85, brief op 21 december 1937.
- ³³ C. Matthyts, "Laet u niet verleiden door de glans der rykdommen": het huwelijksgedrag van dienstboden in Vlaanderen tijdens de negentiende eeuw', in: *Leven in de Lage Landen: historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland: jaarboek 2010* (Leuven 2010) 101-119.
- ³⁴ Josée schreef: "het liefst van al zou ik graag in een restaurant (sic) gaan" en Liliane beschreef het als een optie die haar beschikbaar was, zonder er evenwel een voorkeur voor uit te spreken: "is er iemand komen vragen of ik niet in een café wou komen werken als serveuse". RAB, M24 900, dossier 2068, brief aan de kinderrechter op 2 december 1959; RAB, M24, 899, dossier 2065, brief aan haar verloofde op 10 januari 1959.
- ³⁵ RAB, M24, 834, dossier 27, brief onderschept op 14 maart 1929.
- ³⁶ Mijn vertaling uit het Frans. RAB, M24, 839, dossier 91, clandestiene brief, ca. 1936.
- ³⁷ J. Carlier, "De wil tot weten" en de "list van de leugen". Methodologische suggesties voor de historische kritiek van gerechtelijke bronnen met het oog op de studie van seksualiteitsbeleving from below', *BTNG-RBHC XXXVIII* (2008) 297–322.
- ³⁸ RAB, M24, 834, dossier 27.
- ³⁹ M.I.P. Da Cunha, 'Une prison à l'épreuve du temps. Temporalités carcérales d'hier et d'aujourd'hui', in: S. Humbert e.a. (red.), *La prison, du temps passé au temps dépassé*. (Parijs 2012) 143-153, aldaar 134; G. Ricordeau, '«Faire son temps?» et «attendre» Temporalités carcérales et temps vécu dedans et dehors', *Criminologie* 52 (2019) 57-72, aldaar 69.

Laura Nys (1991) doet onderzoek naar jongeren en gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen. In januari verdedigde ze haar proefschrift "Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugdgedelinquenten, 1890-1965". Ze is verbonden aan de UGent (vakgroep geschiedenis) en de VUB (vakgroep criminologie). Haar onderzoek werd gefinancierd door het FWO.

Contact: Laura.Nys@UGent.be

Genderview Susan Legêne

Hoe we ons in het heden verhouden tot het verleden

Susan Legêne is hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam (VU). Daarnaast was zij tot eind 2019 voorzitter van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG). Zij promoveerde in 1998 op het onderwerp de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme. In 2017 was zij voor *Historica* gast-hoofdredacteur voor het themanummer 'Burgerschap'. Centraal stond de stelling dat burgerschap geen status is, maar dat het op individueel niveau een geschiedenis heeft die telkens kan veranderen. Sinds januari 2020 is zij decaan van de Faculteit der Geesteswetenschappen aan de VU.

/ Greetje Bijl /

Wat zie jij als rode draad door jouw loopbaan?

Misschien is de belangrijkste rode draad in mijn loopbaan dat ik altijd heb geprobeerd en blijf proberen om mensen de kans te geven zich te ontwikkelen. Ik ben begonnen als uitgever, eerst binnen de studentenbeweging en in 1985 stichtte ik de uitgeverij van het Koninklijk Instituut voor de Tropen. Via boekprojecten en het opzetten van redactiestructuren, probeerde ik mensen te laten praten over elkaars werk en zo bij te dragen aan een intellectueel klimaat. Daarna werd ik hoofd van de conservatoren in het Tropenmuseum. Daar was het belangrijk om het museum weer een maatschappelijke relevantie voor het heden te geven. Hier op de universiteit heb ik veel bijgeleerd op het gebied van de geschiedenis zowel door onderwijs als door onderzoek en het contact met mijn promovendi.

Naarmate ik ouder word, ga ik steeds beter beseffen dat ik omga met een verleden dat ik meedraag of dat ik heb meegeemaakt, of dat de mensen meedragen met wie ik te maken heb. Het verleden is niet een onderwerp in het verleden, het is echt een onderwerp in het heden. Je neemt mee hoe je zelf in de samenleving staat en de ervaringen uit je eigen verleden. Zo verhouden we ons altijd in het heden tot het verleden. En echt goede schrijvers kunnen dat ook op zo'n manier opschrijven dat anderen zich daarmee kunnen identificeren.

Noem je jezelf *Historica* of *Historicus*?

Als studenten hadden we al een grapje, niet iedere kus is een *Historicus*. Ik heb er geen principiële opvattingen over, maar voor mij is het beroep dat van *historicus* en de persoon is een *historica*. Ik vind juist de onduidelijkheid interessant die ontstaat als je *historicus* voor mannen en vrouwen gebruikt. Als je *historica* zegt dan is die verwarring er niet. Ik sta echt in het leven als een *historicus*. Bij het uitreiken van diploma's

Susan Legêne juni 2019

zeg ik het vaak tegen de studenten: "Je beroep is *historicus*, dat is wat je gevormd heeft, waar je ook gaat werken."

Waarom ben je geschiedenis gaan studeren?

Ik ben opgevoed met historisch besef. Mijn beide ouders, musici, droegen dat op ons over. De jaarwisseling van 1963 heb ik altijd onthouden, want op dat moment besepte ik, zeven en een half jaar oud, dat we als samenleving al negentienhonderd en drieënzestig jaar bestonden, vanaf het jaar nul dus. Toen ik ging studeren, was ik nog steeds vrij naïef, net als veel studenten denk ik, en dacht dat ik nu dé geschiedenis ging leren. Mijn ambitie was om voor de klas te staan en dan leek geschiedenis me het beste vak om te doceren. In het eerste jaar kwam ik natuurlijk al vrij snel tot het inzicht dat de

geschiedenis niet vaststaat en dat je die niet zonder meer kunt ‘leren’. Niet alleen het verleden verandert door de tijd heen, je verhouding daartoe verandert ook.

Niet als bij veel opleidingen nu, kregen we in de vroege jaren zeventig eerst al die handboeken te lezen, maar we hadden daar veel kritiek op. Als je de huidige editie van Palmer en Coltons *History of the Modern World* vergelijkt met hetzelfde boek dat wij kregen, dan zie je hoe die geschiedenis ‘herschreven’ is. Niet alleen is het triomfalisme van de opmars van de democratie waarvan Palmers geschiedvisie doordrongen was wat afgezwakt, dat geldt ook voor de toenmalige vrij extreme uitingen van gender bias. In onze versie van 1971 stond bijvoorbeeld dat een of andere heerser kinderloos stierf afgezien van een dochter. De evolutie van Palmer sinds de eerste druk in 1950 is een interessant voorbeeld van hoe geschiedschrijvers nog steeds de chroniqueurs zijn van hun eigen tijd. Wij gebruiken hier aan de VU Palmer niet meer. Ik dacht: dat gaat me niet gebeuren, dat ik ruim dertig jaar later zelf Palmer sta te doceren.

Zijn er handboeken voor geschiedenis waar al een genderanalyse in verweven is?

Het gebeurt veel te weinig als een systematische benadering maar in bijvoorbeeld de overzichtswerken van Bonnie Smith, zoals in *The Gender of History* is het vanzelfsprekend aanwezig. Algemene overzichtswerken hebben alleen zin als je je als docent ertoe verhoudt door zelf te spreken over wat je belangrijk vindt.

Het genderperspectief moet van ons historici komen. Je kunt niet tegen de uitgevers zeggen: “Jullie moeten wat meer gender in de geschiedenisboeken stoppen.” Ook denk ik dat het moeilijk is om vanuit geschiedenis of vanuit de kennis over geschiedenis rolpatronen of maatschappelijke verhoudingen in het heden te veranderen. Het is eerder andersom: als de genderrolpatronen minder vanzelfsprekend worden, dan stellen jongeren andere vragen aan de geschiedenis. De Nederlandse samenleving is daarin vrij hardnekkig, rolpatronen veranderen langzaam. Ik merk onder studenten dat als er maar één student bijzit die alle thema’s vanuit een genderperspectief bekijkt of genderrelaties problematiseert, dat dan die hele groep ermee aan het werk gaat. Je hebt die wisselwerking ook in de samenleving echt nodig; dat mensen voor zichzelf en hun eigen historisch besef op zoek gaan naar zo’n perspectief. In die zin is een relatie tussen gendergeschiedenis en de vrouwen- of LGBT-beweging ook erg belangrijk. En die twee werelden kunnen niet door historici alleen overbrugd worden.

Wat vind je belangrijk dat studenten leren?

Wat ik het allerbelangrijkste vind, is dat ze begrijpen hoe eurocentrisch hun eigen wereldbeeld is. Dat is de meesten van ons gewoon met de paplepel ingegoten, waardoor het erg moeilijk is om vanuit andere perspectieven te kunnen kijken en denken. Met politieke geschiedenis kan ik dat adresseren, omdat je dan een geschiedenis kunt vertellen van het imperialisme waarin dat eurocentrisme werd gevormd. Het gaat om het overdragen van een breder besef; dat die Europese geschiedenis onderdeel is van een veel grotere ontwikkeling.

Flash Mob college op het Amstelstation in Amsterdam; vakbondsactie tegen het afschaffen van de sociale werkplaatsen, februari 2013.

De nieuwe canoncommissie is bezig met een evaluatie van de canon voor Nederlandse geschiedenis. Wat waren jouw ervaring in de eerste canoncommissie? Ben je tevreden over de aandacht voor gender in de huidige canon?

Ik vond het een interessante exercitie. Wat ik daar heb geleerd, is hoe belangrijk het is om commentaar te geven op wat anderen aan het doen zijn, om zelf het debat op te zoeken, ook al denk je dat je helemaal niet gehoord wordt. Het heeft invloed, want wie iets moeilijks moet doen, luistert naar kritiek. Als er van tevoren al veel discussie en kritiek is, weet je als commissie goed binnen welke context je straks met iets uitkomt en dat scherpt je afwegingen en de pertinentie van de uitkomst. Wie op zo’n uitkomst gaat zitten wachten en dan pas met kritiek komt, is te laat, want dat heeft geen invloed meer op het voorafgaande proces.

Destijds ging de historische kritiek tijdens het ontwerpproces over het begrip canon op zich. De meeste historici wilden geen ‘gecanoniseerde’ geschiedschrijving, laat staan dat we via zo’n geschiedenis zouden moeten bijdragen aan een gezamenlijke identiteit. Ik vind de manier waarop die canon na publicatie verder is gegaan verrassend leuk, omdat het echt een format bleek te zijn voor *public history*. Er zijn zeker meer dan tweehonderd canons gemaakt. Alle provincies en allerlei steden gingen een canon maken, er kwam een hele canonreeks van het sociaal-maatschappelijk werk met daarin ook tal van vensters over de vrouwenbeweging, de Molukkers maakten een canon die terugging tot in de Molukse geschiedenis overzee, de PvdA maakte een Rode Canon, enzovoorts. Als format voor *public history* heeft de canon dus gewerkt, en dat zegt veel over de geschiedenis van onze tijd. Publieksgeschiedenis heeft al gauw een zeker ‘erfgoedhalte’.

Na publicatie betrof de historische kritiek onder meer dat >>

binnen het gekozen format er meer aandacht voor gender had moeten zijn. Dat ging deels letterlijk om de zichtbaarheid van vrouwen (3 van de 50 vensters: Aletta Jacobs, Anne Frank, Annie M.G. Schmidt). Die kritiek vond ik niet helemaal terecht, omdat in mijn optiek het genderperspectief moet zitten in het verhaal – ook de vroegste bewoners van het huidige Nederland, de slavernij, de verlichting gaan over gender, ook al vormen megalieten, een zeventiende-eeuwse prent of Spinoza het venster op die geschiedenis.

Nu de canon wordt geëvalueerd, is het spannend of het ‘canon-format’ ook werkt in zijn eigen herziening. Het ‘schaduwkanten-debat’ in reactie op de opmerking van de huidige minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Engelshoven, dat er in de canon meer aandacht voor problematische kanten van de geschiedenis nodig is, was daarvan een voorafschaduwning. En misschien vindt de commissie ook een betere oplossing voor de genderkritiek. Voor mij is dat dan een nieuwe uiting van het *public history format* van de canon, want reken maar dat er weer discussie over komt. Komend voorjaar 2020 komt het evaluatierapport van de canoncommissie uit; ik kijk er echt naar uit.

Wat vind je van de historische discussies die in Nederland gevoerd worden?

Historici hebben onderling een tamelijk genereus en te weinig polemisch historisch debat. Over het algemeen worden mensen met nieuwe ideeën of perspectieven te snel gelabeld. We luisteren naar wat er gezegd wordt en maken dan ruimte, vaak zonder op de inhoud in te gaan. Komt iemand met een postkoloniaalperspectief dan wordt je ingedeeld bij de postkoloniale geschiedenis, kom je met een genderperspectief dan hoor je bij de genderhistorici. Ik vind dat historici andere visies te weinig laten doordringen in hun eigen werk; wat zouden andere perspectieven kunnen betekenen voor het onderzoek dat ze doen en het verhaal dat ze vertellen. Het lijkt heel aardig en harmonieus, maar geschiedschrijving heeft urgentie nodig. We moeten samen problemen uitzoeken om nieuwe stappen te kunnen zetten.

Ik ben regelmatig in Zuid-Afrika, en het verschil in debat over het verleden en het belang dat daarbij wordt gehecht aan het expliciteren van theoretische posities is vergeleken met Nederland heel groot. In de context van het Zuid-Afrika van na de Apartheid is niets vrijblijvend, geen feit waardevrij. Als je daar discussies voert over het verleden, laten mensen je niet weggelaten met de manier waarop het in Nederland vaak gaat. Hier kunnen we naar een lezing luisteren en denken, nou dat was niet zo’n goede lezing en gaan dan naar huis zonder zelfs maar voor jezelf uit te denken wat er dan aan ontbrak.

De relevantie van historisch onderzoek is dat het bijdraagt aan een breder begrip voor waar we staan in de samenleving. Anders gaat het te veel over ‘onderwerpen’ in het verleden en te weinig over onze samenleving in het heden.

Kan het KNHG hier iets in veranderen?

In KNHG-verband hebben we als bestuur en bureau hard gewerkt aan versterking van reflectie op het vak. We stelden in de afgelopen jaren methodologische en theoretische vragen

centraal: hoe gaan we met onze bronnen om, hoe maken we zelf onze bronnen, wat is de taak van de historicus, wie zijn historici, wie ‘doen aan’ geschiedenis maar tellen niet mee? Hoe gaat het KNHG om met het verbinden van historici van verschillende generaties en disciplines? Met Historici.nl en verschillende correspondenten proberen we de levendigheid in het vak te vergroten. Bij de promovendi zit veel dynamiek en het KNHG wil graag dat ze zich tijdens hun promotietraject tot de beroepsgroep als geheel verhouden. De opdeling in aparte landelijke onderzoeksscholen met politieke geschiedenis, cultuurgeschiedenis en economisch-sociale geschiedenis apart, vind ik niet goed werken. Ook het genderonderzoek, de nationale onderzoeksschool vrouwenstudies, is apart georganiseerd. Mijn ideaal is één geesteswetenschappelijke onderzoeksschool, waarin we vanuit verschillende zwaartepunten ook echt het debat zoeken.

Wat zijn de ontwikkelingen binnen de beroepsgroep van historici?

De beroepsgroep is actief in een aantal domeinen, het universitaire domein is daar maar één van. Buiten de universitaire context zie ik veel gebeuren in de musea. Het hele vak van conservator is aan het veranderen. Eerst waren het een soort poortwachters die de toegang tot de depots verschaften. Omdat het moeilijk was om die kennis breder te delen dan via tentoonstellingen en catalogi, waren het vrij geïsoleerde posities. Nu wordt er veel meer nagedacht over het historiseren van tentoonstellingen en zoeken musea meer naar historische lagen in het heden. Ook is er door de automatisering een betere toegang tot de collectie. Door de impact van erfgoedstudies en cultuurstudies is het theoretisch niveau van de discussies veel hoger geworden. De traditionele geschiedenisopleidingen volgen nu meer de museumsector.

Verder zie ik veel zzp’ers die zichzelf met recht als lid van de beroepsgroep definiëren. Mensen kiezen vaak voor een eigen historisch bedrijf en doen onderzoek of schrijven boeken in relatie tot een opdrachtgever. Een zzp’er maakt haar of zijn eigen werk waar. Er zit geen harde scheidslijn tussen een wetenschappelijk historisch werk en een populair wetenschappelijk werk. Iemand kan een populair wetenschappelijk of heel persoonlijk boek schrijven dat wetenschappelijk van belang is in het historiografische debat. Maar het historiografische debat moet wel met wetenschappelijke maatstaven meten, en die maatstaven hebben we niet in alle domeinen even scherp ontwikkeld. Dat geldt ook voor historische producties in de media. Als we historische kritiek op televisieproducties en tentoonstellingen meer onderdeel maken van ons eigen methodologische apparaat, dan zal ook het historisch handwerk dat in zulke producties gaat zitten verder kunnen verbeteren. Er gebeurt zoveel op televisie en bij tentoonstellingen. Dat zijn allemaal hartstikke belangrijke discussies die worden aangedragen van buiten de academische context en doorwerken in ons werk. Nu blijft systematisch historiografisch debat te veel beperkt tot academische boeken.

Het Amsterdam Museum heeft besloten de term Gouden Eeuw niet meer te gebruiken. Hoe kijk jij naar die discussie?

Tentoonstellingen geven met voorwerpen die samen een ver-

haal vertellen letterlijk een beeld van de geschiedenis. Het ter discussie stellen van een geschiedbeeld, in dit geval het herijken van de vroege koloniale geschiedenis door integrale aandacht voor de gewelddadige kant van slavernij en gedwongen cultures, betekent een ander samenspel van voorwerpen en teksten. Het Amsterdam Museum bevindt zich binnen het UNESCO-werelderfgoed van de grachtengordel, waarin de hele grachtengordel de Gouden Eeuw viert, zoals het Rijksmuseum dat doet met zijn eregalerij. Ons begrip van de Gouden Eeuw, de grachtengordel en de schilders in het Rijks zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Als we die term Gouden Eeuw kunnen loslaten, dan zetten we een raam open om opnieuw naar die periode te kijken. Dat soort *eyeopeners* heb je van tijd tot tijd nodig. We schaffen de Gouden Eeuw niet af, het is een historisch begrip. Maar het is geen analytisch interpretatiekader. Vergelijk het met de discussie van Peter van Dam in 2011 over verzuiling. Als we maar naar de verzuiling blijven kijken in termen van verzuiling dan gaan we die verzuiling nooit begrijpen. Hij stelde voor die term los te laten en bijvoorbeeld ‘zware en lichte gemeenschap’ te gebruiken. Dan kun je die periode opeens anders analyseren. Het ter discussie stellen van verschillende termen, zoals Gouden Eeuw of Renaissance, dient vooral om in het heden een periode beter te begrijpen. Ik vind het een verrijking.

Waar komt de heftigheid van de discussie vandaan?

De heftige discussie die het besluit van het museum opriep, is geen storm in een glas water. Het loslaten van de term is opgevat als een provocatie en dat heeft te maken met de vraag hoe inclusief onze huidige samenleving is: willen we wel met meer verschillende perspectieven, vanuit verschillende ervaringen door dat venster kijken? Dat gaat natuurlijk veel verder dan het nuanceren van de term Gouden Eeuw. Het Amsterdam Museum heeft dat goed aanvoeld, evenals het Scheepvaartmuseum dat daar minder ruchtbaarheid aan gaf.

Vrijwel al deze discussies gaan over de negentiende eeuw: Zwarte Piet, de Gouden Eeuw, Koninginnedag en de Gouden Koets komen allemaal uit de negentiende eeuw. Door de maatschappelijke discussie begrijpen ook historici steeds beter dat ons huidige gevecht over nationale identiteit gaat over de vorming van Nederland in de negentiende eeuw. En een inherent aspect daarvan was het imperialisme. Nu hebben we Nederlands-Indië en Suriname niet meer, we zijn niet langer een territoriale grootmacht. We zijn alleen nog een economische grootmacht. Die herdefiniëring van wat de natie eigenlijk is, die zo sterk geworteld is in de negentiende eeuw, maakt dat we nu pas heel bewust gaan nadenken wat de dekolonisatie heeft betekend. En door die heroriëntatie kwam de Gouden Eeuw ter discussie, want toen dat begrip werd geijkt, ging dat over de belangrijkheid van de VOC en de WIC, als iets om trots op te zijn. Op het moment dat je dat gaat nuanceren dan wordt die natie opeens een heel ander onderwerp. Ik zie een herijking van een negentiende-eeuws referentiekader als een onvermijdelijk proces waarbij de geschiedschrijving achterloopt. De discussie gaat over historisch besef. Het museum heeft hier het voortouw genomen. De Gouden Eeuw zal niet uit de geschiedenis verdwijnen, maar misschien wordt het wel het

Foto Tular Sudarmadi

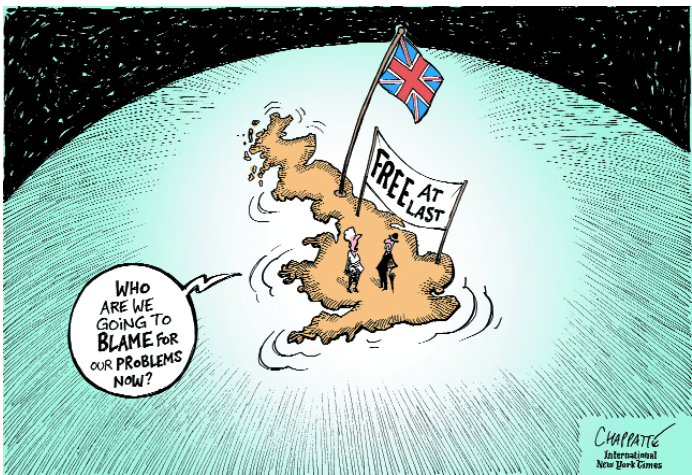
Bezoek aan archeologische en megalieten-site vanwege het onderzoek van promovendus Tular Sudarmadi, O Luka, Flores, 27 april 2014.

begrip dat in 2019 ter discussie werd gesteld om de zeventiende eeuw te begrijpen.

Zijn we nu pas echt bezig met dekoloniseren?

Ik denk dat de samenleving behoorlijk gechoqueerd was over het verlies van Nederlands-Indië. Het is een trauma dat de hele tweede helft van de twintigste eeuw doorwerkte, en daarmee zijn we weer terug bij het Burgerschapsnummer van *Historica*, waarvan ik gastredacteur was in 2017. Het feit dat de mensen burger waren van een enorm rijk, waar ze de boot konden nemen en weken later aankwamen op eigen grondgebied, werd in één keer afgekapt. Veel mensen moesten individuele keuzes maken op grond van wat er gebeurd was. Een deel van de mensen die in die *imperial space* leefden, stapte over naar ontwikkelingssamenwerking en bleef kosmopoliet. Zo kun je die ontwikkelingssamenwerking verklaren, en deels ook de rol van Nederland in de oprichting van de Europese Gemeenschap. De mensen die uit de koloniën kwamen, moesten hun burgerschap opnieuw definiëren en het Nederlanderschap aanvaarden. We kunnen nu historisch kijken naar wat er toen maatschappelijk gebeurde. Er is binnen de Nederlandse samenleving al die jaren weinig discussie geweest over de dekolonisatie, tot ongeveer de eeuwwisseling.

Wat ik echt moeilijk te begrijpen vind, is waarom *historici* het onderwerp hebben laten zitten. In navolging van Ann Stoler wordt de gebrekkige maatschappelijke verwerking wel aangeduid met het begrip afasie. Ik vind dat helemaal geen goede term, want dat suggereert dat het ons overkomen is, zoals een ziekte je overkomt. Ik denk dat de historici en de politieke wetenschappers in deze grote steken hebben laten vallen. Toen Indonesië onafhankelijk werd, werd koloniale geschiedenis een specialisatie die niet ging over Europa, maar over overzeese expansie. Historici waren niet geïnteresseerd in de geschiedenis van Indonesië na 1950. De gedetailleerde kennis die we hadden van Nederlands-Indië vond geen logische voortzetting in gedetailleerde kennis over In- >>

Cartoon over de Brexit uit 2016.

donesië, behalve via de antropologie. Zo werd het, zoals de indologie in de koloniale tijd, een eigentijdse kennis over een ander gebied waarin het koloniale verleden eigenlijk geen rol speelde. Via de ontwikkelingssamenwerking was er wel contact, maar dan zat de Nederlandse overheid weer aan de knoppen te draaien in een toekomstgericht beleid.

Er waren maar een paar mensen in Nederland die zich met de voormalige koloniën bezig bleven houden. Ik denk dat historici gewoon mee zijn gegaan in het trauma van de dekolonisatie. Eén van de verklaringen die ik zoek voor de schok van het einde is toch wat zwarte wetenschappers en activisten benoemen als *white supremacy*: de vanzelfsprekendheid van het witte, uitsluitende, perspectief. Wij als historici zijn de Nederlandse samenleving gaan interpreteren als een diverse samenleving langs lijnen van verzuiling, terwijl in Nederlands-Indië die verzuiling geen enkele rol speelde. Het maakte niet uit of je nu katholiek of protestant was of zelfs een socialist. Je was allemaal wit, je zat met elkaar een borreltje te drinken in een exclusief witte club, je kon bij elkaar geld lenen en had allemaal dezelfde zorgen over je inheemse personeel. Dat politieke frame van verzuiling waarmee we naar de Nederlandse samenleving zijn gaan kijken, was mijns inziens absoluut niet van toepassing op Nederlands-Indië. En toen al die koloniale weer hier waren, werd ook die geschiedenis niet meer meegenomen omdat het niet meer paste in het verzuilingsframe. Daar hebben we in het Burgerschapnummer ook met Halleh Ghorashi over gesproken. Er zit een stevige kern in van een zelfopvatting van een witte homogene bevolking die weliswaar een tijdje gekoloniseerd heeft, maar die tijd is weer voorbij en we zijn weer bij onszelf. De koloniën werden een specialisatie in de geschiedwetenschap.

Heeft Brexit ook te maken met een trauma van dekolonisatie?

Die analyse wordt inderdaad veel gemaakt. Het wordt wel *imperial nostalgia* genoemd: “Wij als wereldmacht kunnen ons toch niet onderschikken aan Brussel.” Een aantal van de leiders in het harde Brexitkamp komen uit Zimbabwe, het vroegere Rhodesië en hebben koloniale banden. Maar bij allebei

de partijen speelt de grootsheid van de Britse natie een rol. Eén van de Remain-argumenten is dat Engeland zo’n belangrijke rol speelt in Europa. Het wezenlijke verschil tussen die twee is de expliciete vreemdelingenhaat die klinkt bij de harde Brexiteers. Dat kun je net als bij Nederlands-Indië echt duiden in termen van een diepgeworteld denken over wit en zwart. Het gaat nog om die imperiale mogendheid: “Rule Britannia! Britannia rule the waves; Britons never never never shall be slaves”, het werd gedicht terwijl anderen wel tot slaaf gemaakt werden, en wordt nog steeds gezongen. Die ongelijkheid en het puur willen houden van Engeland speelt expliciet een rol bij de Brexit. Veel mensen waren na het referendum echt bang vanwege de oploeiende vreemdelingenhaat.

Is het negentiende-eeuwse racisme een ander soort racisme dan het hedendaagse?

Ja, ik denk dat in die negentiende eeuw een diepgeworteld besef van ongelijktijdigheid leefde: zij lopen achter en wij lopen voor, zij zijn er nog niet en wij brengen ze mee naar het heden. Soms hoor je dat nog wel in debatten over moslimvrouwen die nog moeten emanciperen. Maar er is nu een veel sterker besef van gelijktijdigheid. De Indonesiërs liepen niet achter bij de Nederlanders, iedereen leefde in dezelfde tijd, maar de machtsverschillen werden gedefinieerd in termen van ongelijktijdigheid. Nu worden de machtsverschillen gedefinieerd in termen van eigen en anders. Dat is een heel fundamenteel verschil. Die ongelijktijdigheid gaf ook als het ware de permissie om die landen te ontwikkelen en hun enorme rijkdommen aan grondstoffen eruit te halen. Onderzoek naar het nut van de grondstoffen ging samen met het onderzoeken van wie die mensen eigenlijk zijn, vanuit fysieke antropologie en culturele antropologie. De mensen werden ontdekt als de ander van wie we nog weinig wisten vanuit een sterke machtspositie als kolonisator.

Op het huidige wereldtoneel bestaan die relaties niet meer; het concept van soevereine staten is ervoor in de plaats gekomen. Maar de supranationale organen die zijn opgericht in samenhang met de dekolonisatie zijn nog niet geslaagd in het creëren van een veel groter gevoel van een wereldgemeenschap. Denken over een wereldgemeenschap klinkt heel idealistisch, maar ik meen het wel. Binnen de EU hebben we een politieke gemeenschap, een economische gemeenschap; als defensiegemeenschap is ze niet zo sterk, maar we hebben de NAVO. En tegelijk hebben we geen Europese bevolkingsgemeenschap. Ook in de VN hebben we geen wereldgemeenschap, terwijl we bijvoorbeeld kampen met wereldwijde klimaatverandering. Historici zoals Paul Gilroy koppelen *After empire* aan de opkomst van wat hij noemt een planetair bewustzijn. We zitten echt in hetzelfde schuitje. In plaats van een ontwikkelingsdiscours dat ongelijkheid in stand houdt, zitten we in een afhankelijkheidsdiscours waarbij onderlinge afhankelijkheid veel beter begrepen wordt. Het is onderlinge afhankelijkheid waar nu een keiharde machtsstrijd over wordt gevoerd. ///

Greetje Bijl is hoofdredacteur van *Historica*.

Mevrouw d'Alimont

een grensoverschrijdende achttiende-eeuwse hofdame

In het historisch onderzoek naar hofdames is de aandacht vooral uitgegaan naar grote, prestigieuze hoven waar zij een representatieve rol vervullen. Aan kleine hoven kunnen hun taken heel anders liggen. In deze casestudy staat een hofdame aan een klein hof in de achttiende eeuw centraal: mevrouw d'Alimont. Zij verwerft een vertrouwenspositie en krijgt zo de taak om de overdracht van een vorstendom in goede banen te leiden, iets wat normaliter is voorbehouden aan een man. Ze slaagt met verve in haar opdracht en geniet een voor een vrouw ongekende handelingsvrijheid. Dat moet wel tot gedonder leiden en dat doet het dan ook.

/ Joost Welten /

Pas dertig jaar geleden zijn adellijke vrouwen ontdekt als onderwerp van academische studie. Van nog recenter datum is het onderzoek naar hofdames, een categorie adellijke dames die in enkele opzichten op een beroepsgroep lijkt. Katrin Keller bestudeerde de hofdames aan het keizerlijk hof in Wenen, Birgitta Kägler die aan het keurvorstelijke hof in München. Inmiddels is er ook een bundel met studies naar hofdames aan diverse grote en middelgrote hoven in vroegmodern Europa.¹ Hoewel er geen strakke grenzen zijn te trekken, heeft een groot hof in de achttiende eeuw ten minste duizend hofdignitarissen en personeelsleden, en een middelgroot hof ten minste tweehonderdvijftig.

Gemeenschappelijk aan de genoemde studies is de constatering dat vorstinnen, vorstin-weduwen en ongehuwde koninklijke prinsessen beschikten over een eigen hofhouding, waarin adellijke vrouwen een belangrijke plaats innamen. Die hofhouding van een vorstin stond in de regel onder leiding van een opperhofmeesteres, een rol die meestal werd vervuld door een adellijke weduwe, omdat zij ervaring had in het leiden van een huishouden. Haar rang was hoog: bij ceremoniën aan het keizerlijke hof stond de opperhofmeesteres van de keizerin lager in rang dan regerende vorstinnen, maar hoger dan alle andere prinsessen.² Onder de opperhof-

Madame d'Alimont, voluit Marie-Anne Beaucheron, weduwe Gousseault d'Alimont. Ze draagt rouwkleding, die naar eigen zeggen een weinig flatteuze indruk maakt. Het portret is waarschijnlijk vervaardigd in de rouwperiode na het overlijden van Lodewijk Otto vorst van Salm op 23 november 1738. De maker van dit pastelportret is onbekend.

meesteres maar boven de hofdames stond de ayo, de adellijke vrouw die verantwoordelijk was voor de opvoeding van de jonge kinderen van de vorstin.

Hofdames waren in de regel jonge adellijke dames die hun vorstin of prinses de hele dag begeleidden. Aan hoven in het Duitse Rijk was hun dienst permanent, op een incidenteel verlof na, zodat alleen ongehuwde vrouwen in aanmerking kwamen. Wanneer zo'n hofdame trouwde, legde ze haar functie aan het hof neer.³ Aan het Franse hof hadden hofdames telkens een week dienst, waardoor een huwelijk geen belemmering vormde om hofdame te blijven.⁴ Hofdames kregen naast kost en inwoning een bescheiden geldelijke vergoeding, die vaak onvoldoende was om hun uitgaven te dekken. Maar de toegang tot de vorstin en de mogelijkheid om aan het hof een netwerk op te bouwen, waren van onschatbare waarde. De positie van hofdame was bovendien prestigieus voor haar familie.

De hofdames waarborgden de reputatie van de vorstin, want de vorstin ontving uitsluitend mensen in aanwezigheid >>

van een hofdame. De aanwezigheid van een hofdame werkte daarnaast statusverhogend. Zich laten bedienen door personeel was weggelegd voor iedereen met geld. Zich permanent laten omringen met adellijke vrouwen was een onbetaalbaar voorrecht van vorstinnen en prinsessen.

We weten inmiddels dus aardig wat over de hofdames aan de grote en middelgrote hoven, maar hofdames aan kleine hoven zijn tot nu toe buiten het beeld van onderzoekers gebleven. Toch kunnen die hoven juist ook interessant zijn. De betrekkelijk kleine hofhouding waarover ze beschikten, kon bijvoorbeeld verschillen met zich meebrengen voor de taakverdeling. Dat werpt de vraag op of de taken van een hofdame ook bij een klein hof vooral op representatief en sociaal vlak lagen, of dat zij er meer verantwoordelijkheden kreeg toebedeeld. Het rijke privéarchief van de familie Salm-Salm in Anholt, met zijn complement in het archief van het vorstendom Salm-Salm in Frankrijk, maakt het mogelijk om het leven van zo'n hofdame aan een klein hof te reconstrueren: mevrouw d'Alimont. De voornaamste bron vormen honderden brieven van haar die bewaard zijn gebleven.

De opvoeding van dochters

Mevrouw d'Alimont is de naam waarmee in de bronnen Marie-Anne Beaucheron, weduwe Gousseault d'Alimont (1696 - ?), wordt aangeduid – een benaming die we hier overnemen.⁵ Deze jeugdige weduwe werkt zes jaar voor Christina prinses van Salm (1653-1744) voor ze in 1727 hofdame wordt van Dorothea prinses van Salm (1702-1751), een achternicht van Christina.⁶ Dorothea is de oudste dochter van Lodewijk Otto vorst van Salm (1674-1738) en Albertine prinses van Nassau-Hadamar (1679-1716). Vader Lodewijk Otto is soeverein vorst van het vorstendom Salm, in de Voegzen, en beschikt daarnaast onder andere over de vrije rijksheerlijkheid Anholt, die grenst aan de Republiek. Om vernippering van de erfenis te voorkomen, is Dorothea – die geen broers heeft – getrouwd met Niklaas Leopold graaf van Salm-Neuweiler (1701-1770), de oudste zoon van een andere tak van de uitgebreide familie Salm. Niklaas brengt het graafschap – vanaf 1740 hertogdom – Hoogstraten in het huwelijk in. Hij maakt als militair carrière in Oostenrijkse dienst, waarbij hij uiteindelijk, in 1754, *Generalfeldmarschall* en gouverneur van Antwerpen wordt.

Woont mevrouw d'Alimont eerst in het stadspaleis van de familie Salm in Aken – de residentie van Christina –, later verblijft zij in slot Anholt, waar Dorothea en Niklaas wonen, net als Lodewijk Otto. Hier beschikt mevrouw d'Alimont over een kamer met onder andere een hemelbed, toilettafel, spiegel, fauteuil en kast. Drie geschilderde portretten sieren de wand, terwijl aan het plafond een kooitje met een kanarievogel hangt. De kamer heeft weinig lichtinval, waardoor het er koel blijft tijdens de zomer en er dan wel eens een baby

Foto uit 2014 van Günter Seggebäing - Wikimedia Commons

Kasteel Anholt ziet er min of meer nog hetzelfde uit als in de achttiende eeuw.

van Dorothea met de voedster logeert. In het koude seizoen is het er soms vochtig en bedompt, een gietijzeren potkachel ten spijt. Mevrouw d'Alimont meent dat haar gezondheidsklachten worden veroorzaakt door de slechte ventilatie van het vertrek.⁷

De taken die aan mevrouw d'Alimont worden toebedeeld, liggen voor een deel in het verlengde van de taken van een ayo aan een groot hof. Zo begeleidt mevrouw d'Alimont de vele dochters van Niklaas en Dorothea op hun reizen van Anholt naar hun kostschool in Nancy, die zij zelf als oudleerlinge goed kent.⁸ Wanneer de dochters op ongeveer vijftienjarige leeftijd de kostschool verruilen voor een stift (een instelling waar ongehuwde adellijke vrouwen een inkomen ontvangen waarmee ze op stand kunnen leven), zoals gebruikelijk is voor meisjes uit de Duitse hoge adel, begeleidt mevrouw d'Alimont hen en regelt zij ook onderdak, uitzet en kamermeisjes voor de aankomende stiftdames.⁹

Om redenen die later in dit artikel uit de doeken worden gedaan, verblijft mevrouw d'Alimont in 1739 en 1740 lange tijd in Nancy. Ze heeft dan vaker gelegenheid om de dochters Salm te bezoeken, neemt hen mee uit dineren en maakt kleine uitstapjes met hen. Aan het thuisfront doet ze verslag van de ontwikkeling van de kinderen. De fraaiste proeve van hun ontwikkeling geven de dochters zelf in een brief aan hun vader Niklaas. Mevrouw d'Alimont bevestigt op haar woord van eer als hofdame dat de kinderen de brief – uiteraard *en français* – zonder de hulp van wie dan ook hebben geschreven.¹⁰

“Wij komen u, beste papa, met een groot vertrouwen in uw goedheid verzoeken om medelijden te hebben met vier arme kleine kinderen aan wie mevrouw d'Alimont, die steeds gieriger wordt, weigert om – zonder uw opdracht daartoe – het zakgeld te verdubbelen, dat per jaar niet meer bedraagt dan 24 livres (is tien Hollandse gulden) [...] De zaak is des te triester, beste papa, omdat mevrouw d'Alimont helemaal behan-

gen is met goud en zilver en ons geen stuiver geeft, ondanks onze miserie en onze smeedbeden. Zij moet desondanks toegeven dat wij zingen als nachtegale en als de besten Duits spreken. Verwaardigt u zich, beste papa, bij het aanschouwen van zoveel progressie om haar een opdracht te geven, zodat zij geen excuus meer heeft om ons dat te onthouden, waarvan wij een verstandig gebruik zullen maken.”¹¹

Met deze brief tonen de dochters dat ze het spel beheersen om hun belangen te behartigen op een geestige en welsprekende manier, zoals die past voor adellijke meisjes. Mevrouw d’Alimont, op haar beurt, ijvert voor de belangen van de kinderen, tegen de door zuinigheid ingegeven verlangens van de ouders in.¹² Haar rol bij de opvoeding van de dochters mag dan vrij traditioneel zijn, de invulling die mevrouw d’Alimont daaraan geeft, is dat dus niet.

Schrijven als werk

D’Alimont drukt zich met groot gemak schriftelijk uit, zij het alleen in het Frans, want de Duitse taal beheerst zij niet, waardoor zij Duitse akten telkens dient te laten vertalen.¹³ Haar brieven schrijverij staat in haar bezigheden centraal: wanneer zij een keer ziek is en een adering heeft ondergaan, wil de arts “dat ik lees noch schrijf – maar dat is mijn werk”.¹⁴ Dus blijft ze haar lucide proza op schrift stellen, al kan ze in de correspondentie met Niklaas van Salm soms geen recht doen aan haar taalgevoel.

“Voilà, hier treft u een exact verslag van de feiten aan – waarmee ik u gehoorzaam op de zakelijke wijze die u me heeft voorgeschreven, mijnheer, maar wat tegelijkertijd een verkrampte indruk aan mijn brieven geeft en ervoor zorgt dat ik ze minder frequent schrijf dan wanneer ik helemaal vrij zou zijn om mijn verbeelding te gebruiken.”¹⁵

Bij een andere gelegenheid verbrandt ze een brief aan Niklaas van Salm in plaats van die te versturen, “omdat ik daarin nogal natuurlijk sprak”.¹⁶ Wanneer de correspondentie opdroogt en zij geen brieven meer heeft om te beantwoorden, voelt zij zich “een lichaam zonder ziel”.¹⁷

Deze vrouw van lage adel weet van wensen en is zelfbe-

Rood lakzegel op een brief van mevrouw d’Alimont.

wust genoeg om daarvoor uit te komen. Wanneer een ingewikkelde erfeniskwestie in Frankrijk eindeloos blijft voort slepen, schrijft ze aan Niklaas van Salm:

“Ik verzeker u dat u – als u mij deze opdracht had gegeven – binnen acht dagen had geweten wat u te doen stond, dankzij de capabele, zeer deskundige mensen in Parijs die ik zou inschakelen.”¹⁸

In feite solliciteert ze hiermee al naar grotere verantwoordelijkheden.

Het overlijden van een vorst

In de zomer van 1737 krijgt Niklaas van Salm de dringende oproep om naar Wenen af te reizen om daar zijn belangen te behartigen in zaken voor de *Reichshofrath*, het hoogste rechtscollege in het Duitse Rijk. Hij zal uiteindelijk, met enkele onderbrekingen, jarenlang van huis zijn, omdat hij ook nog, als generaal in het Oostenrijkse leger, in verschillende oorlogen vecht. In 1737 laat hij zijn zwangere vrouw Dorothea en mevrouw d’Alimont in Anholt achter. Op het slot woont ook Lodewijk Otto vorst van Salm, de vader van Dorothea. Zijn gezondheidstoestand gaat in het najaar van 1738 snel achteruit.¹⁹ Hij overlijdt op 23 november 1738.

Bij afwezigheid van Niklaas nemen Dorothea en mevrouw d’Alimont de honneurs waar. Omdat Lodewijk Otto een regerende vorst was, stellen zij vorstenhuizen in half Europa op de hoogte van zijn overlijden.²⁰ Ook laten de vrouwen inventarissen opstellen van zijn bezittingen en laten ze kasten met geld, juwelen, zilverwerk en waardevolle papieren verzegelen.²¹ Tegelijkertijd dient Dorothea, als oudste dochter van de overleden vorst, haar gezag te vestigen, in naam van haar afwezige echtgenoot. Gemakkelijk gaat dat niet, zo blijkt uit een opmerking van mevrouw d’Alimont: “Ik moet zeggen dat ik erg verbaasd was dat de overlijdensverklaring resulteerde in een republiek, want er is geen ziel geweest die zich aan de deur meldde van Hare Hoogheid mevrouw de Prinses.”²² Onder de leden van de hofhouding is er weerstand om het gezag te erkennen van Dorothea als plaatsvervangend hoofd van het Huis Salm.

Net als de rest van het hof draagt mevrouw d’Alimont na het overlijden van de vorst zwarte rouwklere. Ze is er niet gelukkig mee, zo is te lezen in een brief die ze schrijft aan Niklaas: “[...] niets is zo lelijk als uw hof op dit moment; ik ben er zeker van dat u me – als u me zou zien met mijn zwarte kap – als eerste zou schrappen van de lijst met medewerkers.”²³ Haar woordkeuze getuigt van de opmerkelijke vertrouwelijkheid die er bestaat tussen mevrouw d’Alimont en Niklaas van Salm.

In welke mate mevrouw d’Alimont het vertrouwen van Niklaas van Salm heeft weten te verwerven, blijkt uit de opdracht die hij haar een halfjaar later verstrekt. In de nasleep van het overlijden van vorst Lodewijk Otto vertrekt mevrouw d’Alimont op 27 juli 1739 naar Lotharingen om de overdracht te regelen van het vorstendom Salm.²⁴ Ze reist met een kamermeisje, lakei en een derde bediende.²⁵ De aan haar toevertrouwde opdracht is ingewikkeld omdat Niklaas van Salm, als echtgenoot van de oudste dochter van de over-

>>

FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI-44; foto: Lena Reyners

Zwart lakzegel – symbool van rouw – op een brief van mevrouw d'Alimont.

leden vorst, niet de enige is die aanspraak maakt op de erfenis. Uiteindelijk wordt de erfenisstrijd tussen verschillende takken van de familie Salm pas in 1743 beslecht, doordat de keizer in plaats van het oude vorstendom Salm twee nieuwe vorstendommen instelt: Salm-Kyrbourg en Salm-Salm. Niklaas vorst van Salm wordt dan vorst van Salm-Salm.

Om haar taak uit te voeren, krijgt mevrouw d'Alimont verregaande volmachten van Niklaas van Salm. Vriend en vijand zijn het erover eens dat het een buitengewoon eervolle opdracht is. Mevrouw d'Alimont noemt het zelf “een eer om er [in het vorstendom Salm] ambassadeur te zijn”.²⁶ Claude Lamoral II prins van Ligne (1685-1766) schrijft haar dat “de prins van Salm recht heeft gedaan aan uw verdiensten en uw ijver, door u het vertrouwen te geven om naar het vorstendom af te reizen om daar alle zaken af te ronden”.²⁷ In het vorstendom zelf is de bevolking verbaasd dat een vrouw er orde op zaken komt stellen: “[...] in Neuviller waar ik geweest ben en overal [in het vorstendom] roept men hetzelfde, iedereen verbaast zich over het werk dat ik verzet en over het feit dat het zolang heeft geduurd voor het gebeurde.”²⁸

Mevrouw d'Alimont neemt haar opdracht serieus. Ze houdt een dagjournaal bij, naast een boekhouding van haar uitgaven en de brieven die ze met de regelmaat van de klok schrijft aan haar opdrachtgever, soms tot vijf uur 's nachts.²⁹ Het dagjournaal dient mede als geheugensteuntje. Tijd om kopieën te maken van de brieven die ze schrijft – van regelmatig meer dan drieduizend woorden – heeft ze niet, terwijl ze vanwege het geheime karakter van die brieven er evenmin kopieën van durft te laten maken door een secretaris.³⁰

Ze weet dat ze beschikt over uitstekende zakelijke inzichten, maar ze weet ook hoe uitzonderlijk het is dat zij als vrouw wordt belast met de overdracht van soevereiniteit. Ze is bijvoorbeeld blij dat de prins van Ligne – een zwager van Niklaas van Salm die ook aanspraak maakt op de erfenis van Lodewijk Otto van Salm – bijtijds op de hoogte is gebracht van het feit dat een vrouw de boekhouding controleert van de overleden vorst. Hij heeft daar geen protest tegen aangetekend en kan zich dus later ook niet beklagen dat hij benadeeld is, omdat een boekenonderzoek door een andere – mannelijke – zaakgelastigde wellicht meer zou hebben opgeleverd.³¹ Soms maakt mevrouw d'Alimont ook op een slimme manier gebruik van de vooroordelen over haar als vrou-

welijke zaakgelastigde. Ze doet zich dan expres voor als onwetende vrouw, om zo extra informatie los te krijgen.

De grootste frustratie van mevrouw d'Alimont is de nonchalance waarmee Niklaas van Salm haar werkzaamheden in Lotharingen volgt om de rechten van de overleden vorst Lodewijk Otto over te dragen op hem. Op 13 november 1739 beklaagt zij zich erover dat Niklaas nog niet heeft gereageerd op vijf epistels van haar uit de afgelopen twee maanden, waardoor er in allerlei dossiers nauwelijks voortgang is.³² Op 1 april 1740 beklaagt ze zich wederom, omdat de negen lange brieven die zij in de afgelopen drie maanden heeft geschreven allemaal onbeantwoord zijn gebleven.³³ Ondertussen lijdt haar gezondheid onder het vele werk, haar consciëntieuze arbeidsethos en haar noodgedwongen spaarzame levensstijl. In het najaar van 1740 draagt ze nota bene nog steeds de rouwkleeding uit 1738, omdat ze zich een nieuw tenue niet kan veroorloven van haar schamele inkomsten.³⁴ Dit is extra wrang, omdat ze de bijkomende opdracht heeft om in Parijs prachtige robes te laten maken voor Dorothea van Salm en haar zus.³⁵ Mevrouw d'Alimont wil erkenning voor haar werk: “Ik verzoek Uwe Hoogheid om mijn brieven goed te bewaren, zodat U zich mij na mijn dood herinnert en kan zeggen dat er in Uw Huis een eerlijke persoon was die U de waarheid durfde te zeggen.”³⁶ Maar hoe serieus ze ook is, humor blijft haar handelsmerk, getuige het dreigement dat ze afsteekt tegen Niklaas van Salm: “[...] als u me geen antwoorden geeft, dan zal ik me gedragen zoals al uw medewerkers zich hier gedragen – als prins van Salm – en dan zal ik doen alsof ik de prinses van Salm ben en dan zal ik alles doen wat ik wil.”³⁷ Wanneer ze Fenetrance bezoekt, een baronie die incorporatie door Frankrijk boven het hoofd hangt, schrijft ze dat de gelijknamige hoofdstad is versterkt met grachten die vol kolen (groente) liggen, “die we in geval van nood als bommen gebruiken”.³⁸

De werkzaamheden in Lotharingen

Mevrouw d'Alimont is in Fenetrance omdat de overdracht van soevereiniteit wordt aangegrepen om grensgeschillen op te lossen tussen het Heilige Roomse Rijk en Frankrijk, dat dankzij de ‘Pragmatieke Sanctie’ Lotharingen in bezit zal krijgen. Wanneer zij in Nancy arriveert, onderhandelen vertegenwoordigers van de diverse partijen al drie jaar lang over een vereenvoudiging van de grenzen tussen de Duitse staten Nassau en Trier enerzijds en Frankrijk anderzijds. Een vereenvoudiging van de grenzen van Salm komt nu ook op de agenda. Formeel zit mevrouw d'Alimont niet aan de onderhandelingsstafel. Voor die positie zoekt zij een capabele man, die geen onderdaan is van Frankrijk en die dus de Franse druk kan weerstaan. Zij heeft echter heel goed in de gaten dat de feitelijke onderhandelingen niet aan de conferentietafel plaatsvinden, maar achter de schermen. Enerzijds dient zij documenten aan te leveren die de eisen van Niklaas van Salm onderbouwen, anderzijds dient ze het informele onderhandelingspel te kennen en weten te beïnvloeden. Daartoe dineert en converseert ze met de commissarissen uit het Duitse Rijk, die zonder uitzondering van adel zijn, maar bezoekt ze bijvoorbeeld ook hun echtgenotes.³⁹ Als adellijke

vrouw beweegt zij zich gemakkelijk in die kringen.

De verschillende partijen zijn het erover eens dat het nieuwe vorstendom Salm moet bestaan uit één afgerond territorium. Dat betekent onder andere dat de vorst zijn exclave Fene-trange moet opgeven ten faveure van Frankrijk. De Franse koning is bereid om de vorst van Salm daarvoor te compenseren. Niet alleen qua oppervlak, maar ook qua bevolking en qua economische waarde dient het nieuwe territorium van Salm gelijkwaardig te zijn aan het oude. Zo'n ruil vereist een grondige kennis van zaken. Mevrouw d'Alimont merkt terecht op dat op een kaart het ene oppervlak bos gemakkelijk te ruilen is tegen een gelijk oppervlak bos elders, maar dat wie niet oplet, een waardevol bos vol oude eikenbomen ruilt tegen een kaal bos dat net geveld is. Ook moet het Duitse Rijk garant staan voor de oplossing, omdat het nietige vorstendom Salm anders overgeleverd is aan het koninkrijk Frankrijk dat het omringt.⁴⁰

Niet alleen de nieuwe grenzen vormen een twistappel. Omdat de overleden vorst Lodewijk Otto gemakzuchtig was, hebben zijn rentmeesters 41 jaar lang geen rekening en verantwoording hoeven af te leggen en beschikt niemand over een overzicht van pachtcontracten en andere rechten waarover de vorst beschikt. Indien er iets wordt vergeten bij de overdracht van rechten, zal de nieuwe vorst daar later geen aanspraak op kunnen maken. In die ongewisse periode controleert mevrouw d'Alimont de boekhouding van intendanten

Banket van Niklaas vorst van Salm-Salm in zijn paleis in Senones, de hoofdplaats van het vorstendom Salm-Salm in de Vogezes. Naast Niklaas – met de Orde van het Gulden Vlies – zitten zijn zonen Louis, Karel en Frans Jozef. Olieverfschilderij van Nicolas de Mirbeck, vervaardigd tussen 1758 en 1770.

Bron: Mairie de Raon l'Étape

over tientallen jaren aan de hand van onderliggende stukken, probeert ze de chaos aan papieren te ontwarren en stelt ze een inventaris op, zodat documenten kunnen worden overgebracht naar het familiearchief in Anholt. Wanneer ze Fene-trange bezoekt, beschrijft ze de administratieve chaos die ze er aantreft: “Ik was genoodzaakt om alle oude rechten, rekeningen en papieren te onderzoeken, vragen te stellen, te zoeken, te hollen, mensen te bezoeken, en hun de documenten stuk voor stuk te ontrukken.”⁴¹ Tevens is zij alert op mogelijke inbreuken op de soevereiniteit van de vorst van Salm. Wanneer Franse agenten iemand arresteren op het grondgebied van het vorstendom Salm, protesteert zij daartegen. Wanneer zij kandidaten voordraagt voor vacante posities waarvan de vorst van Salm het benoemingsrecht heeft, checkt zij telkens de achtergrond van de kandidaat om er zeker van te zijn dat zijn loyaliteit bij de vorst van Salm ligt en niet bij de Franse koning.⁴²

Mevrouw d'Alimont kwijt zich succesvol van haar taak en weet de inkomsten van het vorstendom structureel te verhogen. Door fouten in de boekhouding op te sporen, haalt ze daarnaast eenmalig 30.000 livres binnen, ongeveer 13.500 Hollandse gulden, een behoorlijke som geld.⁴³ Haar ijver, zakelijk inzicht en integriteit blijven niet onopgemerkt en ze is er met recht trots op dat ze te boek staat als de ‘superintendentant’ van het Huis Salm.⁴⁴ Zij beseft ook dat haar verblijf in Lotharingen eindig is en dat ze capabele medewerkers nodig heeft, die bij haar afwezigheid de belangen van Niklaas van Salm behartigen. Maar de keuze in het kleine vorstendom in de Vogezes is beperkt.⁴⁵ Grimmig noteert ze: “[...] alles hier is bedrog, dingen oogluikend toestaan, en geplunder van dezen en genen.”⁴⁶ In Nicolaas Frans Bilistein heeft zij alle vertrouwen, omdat hij oprecht is en reeds 22 jaar als intendant voor het Huis Salm werkt.⁴⁷ Maar hij is ook een onzekere en voorzichtige man die de kleinste kwesties ter goedkeuring aan haar voorlegt. Hubert Malcuy is uit ander hout gesneden: hij beweegt zich soepel tussen grote heren, maar hij is tevens een drieste advocaat die elke kwestie aangrijpt om processen te voeren bij de rechtbank – in maart 1740 heeft hij bij één rechtbank 22 processen voor Niklaas van Salm lopen, terwijl hij er elders ook nog voert.⁴⁸ Hoewel mevrouw d'Alimont geen andere kandidaten kan voordragen, waarschuwt ze Niklaas van Salm keer op keer voor het doortrapte karakter van Malcuy, “een meester in het chicanderen”.⁴⁹ Volgens haar zou Malcuy uitsluitend onder toezicht van een ander mogen opereren voor het Huis Salm. Zij herinnert Niklaas van Salm fijntjes aan de goede raad die hij van de hertog van Arenberg heeft gekregen: benoem nooit een advocaat tot intendant, want hij procedeert het Huis kapot.⁵⁰ Zelf gaat mevrouw d'Alimont er prat op dat ze conflicten op minnelijke wijze weet te beslechten.⁵¹ Maar Niklaas van Salm hakt geen knopen door en laat zowel Bilistein als Malcuy voor hem werken.

Verraden in Parijs

In augustus 1740 vertrekt mevrouw d'Alimont naar Parijs, nadat zij een jaar in Lotharingen heeft gewerkt.⁵² In Nancy kon ze in betrekkelijke luwte opereren, al beschouwde de

>>

Foto: Joost Welten, 2018

Grafmonument van Niklaas vorst van Salm-Salm (1701-1770) en zijn beide echtgenotes: links Dorothea van Salm (1702-1751), rechts Christina van Salm (1707-1775). Deze marmeren beelden in de kerk in Hoogstraten zijn vervaardigd door Cornelis van Dael.

herbergier bij wie zij logeerde haar als een “avonturierster”.⁵³ In Parijs roept haar optreden meer weerstand op. Malcuy, de aartsintrigant met wie het in Lotharingen al kwaad kersen eten was, wil in Parijs helemaal niet meer met haar samenwerken en bereidt genadeloos haar val voor. Aan Christina van Salm, de oudtante van Dorothea, schrijft hij:

“Niets is verbazingwekkender om te zien dan een prins van het Keizerrijk [lees: Niklaas van Salm] die al zijn vrouwen stelt in een vrouw die geen enkele bekendheid geniet, en die haar onbegrensde volmachten geeft – waar ze erg trots op is – om zaken te kunnen doen met onze ministers.”⁵⁴

Hij vindt het een schande dat het vorstenhuis Salm een vrouw stuurt om besprekingen op hoog niveau te voeren en weigert zelfs om haar te spreken, terwijl hij nota bene in hetzelfde hotel in Parijs logeert als zij.⁵⁵ Prinses Christina neemt de aantijgingen van Malcuy over en schrijft erover aan Niklaas.

In zekere zin heeft mevrouw d’Alimont de uitkomst van het project al maanden geleden voorzien. “Ik hoop dat ik ten laatste aan het einde van dit jaar bevrijd zal zijn van rekeningen, papieren en andere taken, die te penibel zijn voor een vrouw,” heeft ze op 7 juli 1740 geschreven.⁵⁶ Om als vrouw te kunnen functioneren op een terrein dat aan mannen is voorbehouden, heeft ze de lat voor zichzelf verschrikkelijk hoog gelegd. Ze is uitgeput geraakt van het werk. In zekere zin wordt ze op haar wenken bediend doordat Niklaas van Salm zijn opdracht en volmacht aan haar in oktober 1740 in-trekt. Mevrouw d’Alimont legt daarop het hoofd in de schoot – ze kan ook weinig anders –, al maakt ze duidelijk dat de fout niet bij haar ligt, maar bij Malcuy: “Ik verzeker u dat hij dat allemaal [beschuldigingen over het wangedrag van mevrouw d’Alimont] verzonnen heeft om van me af te zijn, om-

dat hij me te helderziend vindt.”⁵⁷ Ook twee dagen later verdedigt zij zich nog fel: “‘Een man,’ zegt zij [Christina van Salm], ‘is een heel ander wezen dan een vrouw.’ Wat zaken betreft kan een eerlijke man het winnen van een eerlijke vrouw, maar tussen een eerlijke vrouw en een schurk is er een groot verschil.”⁵⁸

Weer drie dagen later begint ze in te zien dat verder verzet zinloos is. “Men schrijft mij van alle kanten dat ik de zaken moet laten voor wat ze zijn, zaken die beter passen bij mannen dan bij vrouwen, en dat ik beter naar Anholt kan terugkeren”, noteert ze.⁵⁹ Toch blijft ze van leer trekken tegen Malcuy, “een Judas die zijn meester verkoopt, verraadt en uitlevert als hij het kan”.⁶⁰ Hij toont zich de verrader, die zij al tijd al in hem heeft gezien.⁶¹

De zaken afwickelen

Met haar adellijke omgangsvormen, zakelijk inzicht en strenge arbeidsethos heeft mevrouw d’Alimont het in Lotharingen ver geschopt. Daar breekt ze in zekere zin zelfs door een glazen plafond heen, doordat ze taken uitvoert die in beginsel aan mannen zijn voorbehouden. Maar in Parijs stuit ze op de grenzen die worden gesteld aan het optreden van vrouwen. IJver en verstand van zaken zijn onvoldoende om de muren van misogynie te slechten: vrouwen kunnen achter de schermen macht en invloed hebben, maar ze mogen zich niet rechtstreeks bemoeien met staatszaken.

Ook al strandt mevrouw d’Alimont uiteindelijk, ze gaat niet bij de pakken neerzitten. Nadat ze uit de gratie is geraakt, grijpt ze de mogelijkheid aan die het afscheid als *dame d’honneur* haar biedt. In het voorjaar van 1741, op ongeveer 45-jarige leeftijd, trouwt ze met de heer de Canlers, een vermogende man uit een oude adellijke familie.⁶² Daarnaast werkt zij netjes haar zaken af door alle relevante documenten – kisten vol – in Anholt af te leveren en persoonlijk verantwoording af te leggen van haar handelen. Ze stelt een ontmoeting met Niklaas van Salm in diens kasteel Hoogstraten voor.⁶³

“In drie dagen kunnen we – gezien al mijn voorbereiding – meer werk verzetten dan de vorst anders in een jaar kan doen met zijn medewerkers, die zich dood moeten werken om de vijf- à zesduizend relevante documenten te zoeken en lezen en dan nog slagen zij er niet in om te vinden wat ik in mijn hoofd heb en wat het verlangen om de vorst van dienst te zijn daarin heeft gegraveerd.”⁶⁴

Niklaas en Dorothea van Salm mogen de codes van de hoge adel omarmen, in één opzicht gedragen zij zich daar niet naar. Terwijl mevrouw d’Alimont zich tot het einde toe waardig en correct opstelt, gunt Dorothea de door haar afgedankte hofdame geen passend afscheidscadeau, zoals zij dat voorgangers wel heeft gegeven. Mevrouw d’Alimont, die inmiddels mevrouw de Canlers heet, fulmineert tegen de fooi van nog geen honderd Hollandse gulden waarmee Dorothea haar afscheept.⁶⁵ Eerder heeft ze in Aken al een vernedering ondergaan van prinses Christina van Salm, de oudtante van Dorothea van wie ze ooit de hofdame is geweest. Mevrouw de Canlers is er naar eigen zeggen weggejaagd alsof ze een crimineel is.⁶⁶

Conclusie

De bijzondere levensloop van mevrouw d'Alimont toont dat een hofdame aan een klein hof in de achttiende eeuw andere taken kan vervullen dan strikt representatieve. Het optreden van mevrouw d'Alimont als superintendant in het vorstendom Salm laat ook zien dat de rolverdeling tussen mannen en vrouwen in adellijke kringen in de achttiende eeuw nog enigszins fluïde is. Als de omstandigheden het toelaten, kunnen vrouwen er een rol spelen die op papier is voorbehouden aan mannen, al is een volledige gelijkwaardigheid van de geslachten nog onmogelijk. ///

Noten:

- ¹ K. Keller, *Hofdamen. Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts* (Wenen 2005); B. Kägler, *Frauen am Münchener Hof (1651-1756)* (Kallmünz 2011); N. Akkerman en B. Houben, red., *The politics of female households. Ladies-in-waiting across early modern Europe* (Leiden 2013).
- ² Keller, *Hofdamen*, 138-139.
- ³ S. Freyer, *Der Weimarer Hof um 1800. Eine Sozialgeschichte jenseits des Mythos* (München 2013) 383-389.
- ⁴ É. Lever, red., *"Que je suis heureuse d'être ta femme". Lettres intimes d'Ange?lique de Mackau et Marc de Bombelles, 1778-1782* (Paris 2009) 33, 40, 134, 149, 306, 340.
- ⁵ In een brief aan Niklaas van Salm van 28 september 1736 schrijft d'Alimont dat ze net haar 41e levensjaar is begonnen, zodat ze in 1696 is geboren. Fürstlich Salm-Salm'sches und Fürstlich Salm-Horstmar'sches gemeinschaftliches Archiv in der Wasserburg Anholt (FSSA), Familiaarchief (FA) Salm-Salm, Correspondentie van en aan Niklaas van Salm inv.nr. 27f-VI.44. Haar zoon dient in het regiment waarvan Niklaas kolonel is. FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 17 november 1733, 22 oktober 1737, 25 april en 20 mei 1738.
- ⁶ Departementaal Archief (DA) Vosges (Épinal), inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Dorothea van Salm, juni 1741; FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, ongedateerd; FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.2, weduwe Dietrichstein aan Niklaas, 15 juli en 22 augustus (zonder jaar).
- ⁷ FSSA FA Salm-Salm, Collectie inventarissen, inv.nr. 58 d.d. 17 juni 1739; FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 15 mei en 17 juli 1733, 5 juli 1737 en 24 februari 1739.
- ⁸ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.12, brief uit Lotharingen aan 'oudtante' Christina, 8 augustus 1741. Het betreft een kostschool van de Orde van de Visitatie van de Heilige Maria, een in de zeventiende eeuw in Frankrijk opgerichte kloosterorde.
- ⁹ J. Welten, *De vergeten prinsessen van Thorn (1700-1794)* (Gorredijk 2019) 265-273.
- ¹⁰ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 3 juni 1740.
- ¹¹ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.40, Louise, Christina, Elisabeth en Francisca van Salm aan Niklaas, 3 juni 1740.
- ¹² FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 17 januari 1731, 27 januari, 27 maart en 17 juli 1733.
- ¹³ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 29 juli 1740.
- ¹⁴ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 14 september 1737.
- ¹⁵ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 5 juli 1737.
- ¹⁶ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Dorothea, 14 januari 1741.
- ¹⁷ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 3 augustus 1740.
- ¹⁸ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 27 april 1733.
- ¹⁹ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 21 november 1738.
- ²⁰ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 6 januari 1739.
- ²¹ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 16 december 1738 en 13 januari 1739.
- ²² FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 30 december 1738.

- ²³ Ibidem.
- ²⁴ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 6 september 1739.
- ²⁵ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 22 september 1739.
- ²⁶ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 14 december 1739.
- ²⁷ DA Vosges inv.nr. 3C2, prins van Ligne aan d'Alimont, 7 april 1740.
- ²⁸ DA Vosges inv.nr. 3C2, prins van Ligne aan d'Alimont, 22 november 1739.
- ²⁹ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 6 en 27 september 1739 en 4 mei 1740.
- ³⁰ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 22 april 1740.
- ³¹ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 26 januari 1740.
- ³² DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 13 november 1739.
- ³³ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan medewerker van Niklaas, 1 april 1740.
- ³⁴ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Dorothea, 31 oktober 1740.
- ³⁵ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Dorothea, 29 oktober 1740.
- ³⁶ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 26 januari 1740.
- ³⁷ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 13 november 1739.
- ³⁸ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 9 juli 1740.
- ³⁹ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 15 maart en 18 april 1740.
- ⁴⁰ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 23 juli 1740.
- ⁴¹ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 2 juli 1740.
- ⁴² DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 22 en 27 september en 13 oktober 1739, 18 maart en 22 april 1740.
- ⁴³ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Dorothea, juni 1741, zonder dag.
- ⁴⁴ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 9 april 1740.
- ⁴⁵ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 27 september en 15 oktober 1739.
- ⁴⁶ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 11 mei 1740.
- ⁴⁷ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 16 januari 1740.
- ⁴⁸ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 4 maart, 15 en 28 april 1740.
- ⁴⁹ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 15 april 1740.
- ⁵⁰ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 15 april 1740.
- ⁵¹ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 22 april 1740.
- ⁵² FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Dorothea, 26 augustus 1740.
- ⁵³ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan medewerker van Niklaas, 17 augustus 1740.
- ⁵⁴ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.2, Malcuy aan Christina van Salm, 7 oktober 1740, als bijlage bij brief van Christina aan Niklaas, 22 oktober 1740.
- ⁵⁵ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, brieven van d'Alimont aan medewerker van Niklaas, 24 september en 9 oktober 1740.
- ⁵⁶ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 7 juli 1740.
- ⁵⁷ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 16 oktober 1740.
- ⁵⁸ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 18 oktober 1740.
- ⁵⁹ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan medewerker van Niklaas, 25 oktober 1740.
- ⁶⁰ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 25 november 1740.
- ⁶¹ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 20 mei 1740.
- ⁶² FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 17 maart 1741; DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 4 april 1741.
- ⁶³ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, 16 mei 1741.
- ⁶⁴ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Niklaas, zonder datum.
- ⁶⁵ DA Vosges inv.nr. 3C2, d'Alimont aan Dorothea, juni 1741, zonder dag.
- ⁶⁶ FSSA FA Salm-Salm inv.nr. 27f-VI.44, d'Alimont aan Niklaas, 17 maart 1741.

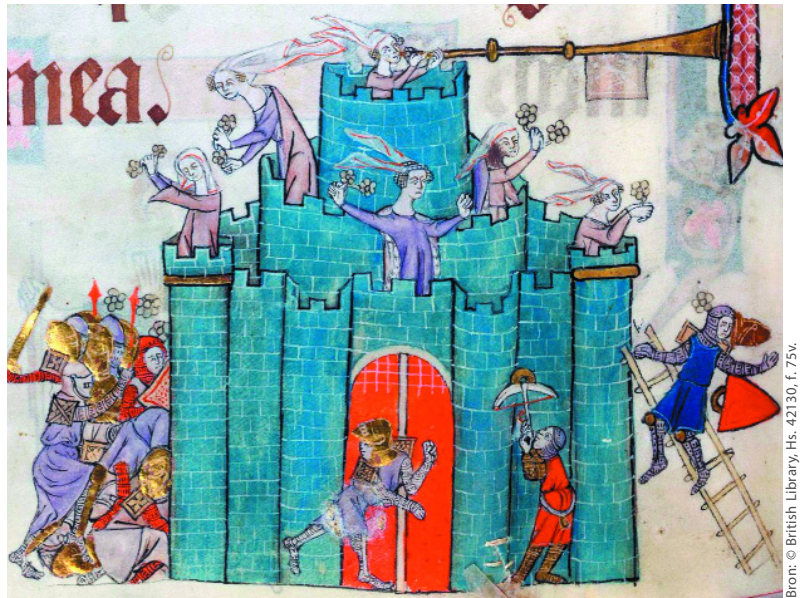
Joost Welten (1963) werkt als postdoc aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. In 2019 publiceerde hij *De vergeten prinsessen van Thorn (1700-1794)*.

Contact: f.j.j.welten@hum.leidenuniv.nl

Kroniekschrijvers over vrouwen en geweld in laatmiddeleeuwse opstanden

Felle vrouwen met mortierstokken

In zijn uitgebreid verslag over het Beleg van Nieuwpoort (20-28 juni 1489) windt de Bourgondisch-Habsburgse broodschrijver Jean Molinet er geen doekjes om: de Nieuwpoortse vrouwen vochten het felst en dapperst tijdens de belegering van de stad. Kroniekschrijvers reduceerden de rol van vrouwen in conflicten, oorlogen en opstanden echter vaak tot clichés. Vrouwen waren antirevolutionair, deden dienst als spionnen of stookten familieleden tegen elkaar op. Toch is het belangrijk om dergelijke stereotiepe portretten van middeleeuwse vrouwen diepgaander te analyseren. Vaak is er een onderliggende boodschap of kunnen we op een impliciete manier iets leren over rolpatronen in de middeleeuwse samenleving.

Vrouwen tijdens de belegering van een stad.
Detail uit de Luttrell psalter (ca. 1320-1345)

/ Lisa Demets /

Geschiedschrijving is een mannenzaak: het neerschrijven van het verleden was tot niet zo heel lang geleden uitsluitend in handen van mannen. Ook in de middeleeuwen waren er amper vrouwen die de pen opnamen om de eigen geschiedenis te schrijven. Desalniettemin onderging de historiografie in de duizend jaar durende periode die we de ‘middeleeuwen’ noemen, grote veranderingen. Geschiedschrijving maakte een zekere vorm van ‘democratisering’ door waarbij ze voor een steeds grotere groep mensen toegankelijk was. Vanaf de veertiende eeuw gingen steeds meer ‘leken’, niet-religieus-gewijden, aan de slag met het verleden.¹ Aanvankelijk gebeurde dit nog door een prinselijke elite aan het hof, maar geleidelijk aan schreef ook een grotere groep (mannelijke) burgers of stedelingen hun eigen geschiedenis. Deze stadbewoners verwerkten hun visie op de samenleving en politiek in hun geschiedkundige teksten of kronieken. Op die manier krijgen we als onderzoeker steeds meer inzicht in conflicten tussen vorst en zijn onderdanen in de stad. Een bijkomend gevolg is dat de rol van vrouwen in die conflicten vanaf de veertiende, maar zeker vanaf de vijftiende eeuw zichtbaarder wordt.²

Het bestuderen van de rol van vrouwen in middeleeuwse opstanden aan de hand van kronieken is niet eenvoudig. Hoewel mannelijke schrijvers in de laatmiddeleeuwse steden vrouwen minder halsstarrig weerden uit hun historiografi-

sche teksten dan hun klerikale voorgangers, worden ook zij beïnvloed door het algemeen negatief middeleeuws vrouwbeeld. Stereotypen zijn dus ook in laatmiddeleeuwse kronieken alom aanwezig. Historici hanteren om die reden steeds vaker administratieve en gerechtelijke documenten om de positie van vrouwen in de samenleving te onderzoeken.³ Verschillende historici stelden daarbij vast dat er zeker vrouwen betrokken waren bij laatmiddeleeuwse opstanden, maar dat hun statistisch aandeel in deze gerechtelijke bronnen miniem was.⁴ Toch zijn ook deze bronnen niet neutraal in hun taalgebruik of *discours* over criminele vrouwen. Daarenboven moet men aandacht schenken aan het *genderd* karakter van het middeleeuws rechtssysteem, uitsluitend bevolkt door mannelijke mandatarissen (zoals schouten, baljuws, schepenen). Diverse onderzoekers, met Natalie Zemon Davis op kop, wezen op het feit dat de berechting van vrouwen en mannen in de middeleeuwse samenleving niet op een gelijkwaardige manier verliep.⁵ Vrouwen werden bijvoorbeeld minder vaak bestraft. Bovendien is er het fenomeen van *the dark number*: strafrechtelijke feiten die nooit tot de gerechtelijke mandatarissen kwamen. Gerechtelijke documenten geven enkel een zicht op het eindresultaat, de uiteindelijke bestrafing. Het volledige proces van aanhouding en betrokkenheid van diverse partijen blijft hierbij vaak onderbelicht.

Kronieken kunnen om die reden een nieuw zicht geven op het vrouwelijk aandeel in laatmiddeleeuwse conflicten. De ongelijke bestraffing tussen mannen en vrouwen in opstanden is ook een letterlijke bezorgdheid van enkele laatmiddeleeuwse kroniekschrijvers. Verschillende schrijvers uit vijftiende-eeuws Brugge verwezen in hun teksten naar het probleem van de arbitraire vervolging van vrouwelijke opstandelingen. Onder meer bij het smokkelen van informatie en briefwisseling werden vrouwen volgens de laatmiddeleeuwse Brugse notaris en rederijker Rombout de Doppere vaak betrap, aangehouden, gefolterd, maar nooit berecht.⁶ De rederijker wees op het feit dat vaak dezelfde vrouwen met gesmokkelde brieven werden opgepakt. Rombout de Doppere kaartte dit gegeven veelvuldig aan in zijn ‘dagboek’ dat de voor de stad turbulente periode 1482-1498 beslaat: hij raadde het stadsbestuur letterlijk aan “dat men die [vrouwen] corrigeer zo dat de zake verandert wiert”.⁷ Deze kroniekschrijver wees dus op een concreet probleem van gerechtelijke willekeur in de uiteindelijke bestraffing van vrouwen. Kronieken zijn om die reden een belangrijke aanvulling op de administratieve en gerechtelijke documenten over de betrokkenheid van vrouwen in laatmiddeleeuwse gewapende conflicten en opstanden. Behoorlijk wat vijftiende-eeuwse schrijvers maken gewag van de rol die vrouwen bijvoorbeeld opnamen tijdens de belegering van steden. Daarnaast kunnen ook de meer stereotiepe portretten van opstandige vrouwen in kronieken pijnpunten uit de middeleeuwse samenleving blootleggen. Deze beschrijvingen refereren namelijk aan reële angsten en concrete bezorgdheden van de middeleeuwse schrijvers, zoals bij Rombout de Doppere.

In dit artikel behandel ik twee casussen uit verschillende handschriften van de *Excellente Cronike van Vlaenderen*, een complexe groep vijftiende-eeuwse Middel-Nederlandse kronieken of geschiedkundige teksten die in erg uiteenlopende handschriftversies zijn bewaard.⁸ De kroniek behandelt de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen vanaf de mythische oorsprong tot de regering van de Bourgondische hertogen. Deze specifieke schrijvers, stedelingen uit Nieuwpoort en uit Brugge, voegden elk een fragment aan de kroniek toe die de rol van vrouwen in laatmiddeleeuwse opstanden op een andere manier belichten. Ten eerste is er de praktische bijdrage van vrouwen tijdens belegeringen van steden uitgebreid beschreven in de Nieuwpoortse casus over het Beleg van Nieuwpoort van 20 tot 28 juni 1489. Daarnaast zijn er enkele Brugse handschriften met uitgebreide aandacht voor de achterliggende huiskamerpolitiek van een Brugse factiestrijd met burgemeestersvrouw Gertrude de Scuetelare in de hoofdrol. De Nieuwpoortse vrouwen werden bejubeld voor hun toch wel geweldadige bijdrage in de weerstand tijdens de belegering. Burgemeestersvrouw Gertrude daarentegen kreeg een erg negatieve portrettering in deze narratieve bronnen. Zij had volgens de middeleeuwse schrijvers een duidelijke grens overschreden.

De Nieuwpoortse vrouwen vchten het dapperst

Volgens burgemeester Jan Turpin waren de vrouwen tijdens het Beleg van Nieuwpoort de dappersten, en hadden zij met hun standvastigheid de stad gered. Althans dat schreef de

Bourgondische kroniekschrijver Jean Molinet.⁹ Van 20 tot 28 juni 1489 werd de Vlaamse kuststad Nieuwpoort omsingeld door een Frans-Vlaams leger.¹⁰ Dit speelde zich af in context van de Vlaamse Opstand (1482-1492) tegen de Habsburgse aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk.¹¹ In 1482 stierf de laatste Bourgondische hertogin Maria van Bourgondië na een onfortuinlijk jachtongeval. Vervolgens kwam het graafschap Vlaanderen, en in het bijzonder een coalitie tussen de drie grootste Vlaamse steden (Gent, Brugge en Ieper) en enkele Bourgondische edelen, in opstand tegen haar jonge weduwnaar die het regentschap over hun minderjarige zoon, Filips de Schone, opeiste. In 1488 bereikten de spanningen een nieuw hoogtepunt wanneer de Habsburgse aartshertog werd gevangen gezet in Brugge. Na een vermederende ceremonie waarin aartshertog Maximiliaan zijn aanspraak op het regentschap afzwoer, was het ongenoegen bij de Habsburgse keizerszoon bijzonder groot. Niet veel later begon hij, geheel tegen zijn gezworen eed in, aan de herovering van het graafschap. De Vlaamse kuststreek was in juni 1489 slechts enkele maanden terug in handen van de pro-Habsburgse coalitie onder leiding van soeverein-baljuw Daniël van Praet. De Vlaamse stedenbond besloot om de kust terug onder hun controle te brengen. Tevergeefs, de Vlaamse coalitie – nochtans versterkt met Franse en Zwitserse troepen, met de Franse edelman Filips van Crèvecoeur als aanvoerder – kon maar niet door de verdediging van de kuststad Nieuwpoort breken en werd dan ook verpletterend verslagen met desastreuze gevolgen voor het verdere verloop van de opstand. De Fransen trokken hun militaire steun terug en lieten de Vlaamse steden aan hun lot over.

Deze gebeurtenis leefde lange tijd voort in het collectief geheugen van de stad. Het beeld van het kleine kuststadje dat de overmacht van een monstercoalitie kon weerstaan als David tegen Goliath, sprak uiteraard tot de verbeelding bij tijdgenoten. Het beleg werd al kort nadien, vanaf 1490, herdacht in een jaarlijkse processie op Sint-Jansdag op 24 juni. Er is tevens een laatmiddeleeuws lied bewaard waarin het beleg, maar in het bijzonder de dapperheid van kapitein Daniël van Praet werd verheerlijkt.¹² Het verhaal werd uiteraard ook gretig ingezet door de Habsburgse propagandamachine. Tot nu was Jean Molinet, de Bourgondisch-Habsburgse hofschriftsteller, de voornaamste bron voor het beleg.¹³ Hij schreef omstreeks 1510 aan zijn *Chroniques* en maakte van Nieuwpoort een schoolvoorbeeld van Habsburgse trouw. Het motief van de rol van de Nieuwpoortse vrouwen in zijn kroniek werd om die reden lange tijd geïnterpreteerd als een sneer naar de Vlaamse opstandelingen: de Vlamingen, gesteund door een Frans-Zwitserse troepenmacht, konden zelfs een vrouwenleger niet verslaan.

Toch blijkt er meer waarheid in de tekst van Molinet te zitten dan aanvankelijk gedacht. Een rechtstreeks ooggetuigenverslag van het beleg was tot dusver onbekend. Het relaas zit namelijk goed verborgen in een handschrift bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Den Haag.¹⁴ Dit handschrift bevat een kostbaar verluchte versie van de zogenaamde *Excellente Cronike van Vlaenderen* met twee luxueuze miniaturen op perkament. Het manuscript werd omstreeks 1495 besteld door Jacob Meeze die in 1511 burgemeester

>>

Houten mortierstok of
vijzelstamper (92,5 cm)
gevonden bij leper, ca. 1350

van Nieuwpoort zou worden: opvallend genoeg samen met Willem Moreel junior, de zoon van de belangrijkste Brugse anti-Habsburgse opstandelingenleider Willem Moreel. In het handschrift bewaard in Den Haag dat de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen tot 1496 verhaalt, werd de doorsnee-*Excellente Cronike* tekst onderbroken met een uitweiding van maar liefst zestien folio's – behoorlijk uitgebreider dan Jean Molinets relaas – over het Beleg van Nieuwpoort van 1489. Met deze voortzetting op de kroniek is bijgevolg een nieuwe bron over deze boeiende periode beschikbaar, in het Middelnederlands én met een uitzonderlijke aandacht voor de rol van vrouwen in de verdediging van de stad.

De anonieme schrijver beschreef elk detail van de bloedige belegering in geuren en kleuren. Hij besteedde daarbij aandacht aan het verloop van het beleg, het oprukkende leger en de verwoesting van diverse eigendommen rondom de stad (waarbij gedupeerde huiseigenaars met naam en toenaam worden vermeld). De rol van de Nieuwpoortse vrouwen in de organisatie van de belegerde stad komt daarbij uitgebreid aan bod: onder meer bij het verzamelen van de voedselvoorraden. Daarnaast waren de vrouwen en zelfs de “eerba(er)ste vrouwen van der stede” druk bezig met het maken van ketels vol pek, wijnvaten “ronds omme” met pek in te smeren en in brand te steken, en dat allemaal “omme te weerpen ov(e)re de mueren”.¹⁵ Dit was overigens niet de enige taak voor de vrouwen: er werden potten met as en allerhande ijzerwerk gevuld, om vervolgens door de vrouwen zelf van de stadswalling naar het aanvallende leger te worden gegooid. De as zou de soldaten moeten verblinden en het ijzer hen verwonden, aldus de kroniekschrijver. De rol van de Nieuwpoortse “wijven” werd urgenter toen drie of vier “Fransoisen” erin slaagden de stad binnen te dringen. Geen nood, ging de kroniekschrijver verder, “die vrouwen sloughen se doot met mortierstocken”.¹⁶ Mortieren zijn vijzels, een typisch keukenobject, en de bijhorende stokken of stampers bleken het vrouwenwapen bij uitstek in de middeleeuwen, en worden in de *Excellente Cronike* handschriften veelvuldig met vrouwelijke agressie in verband gebracht.¹⁷ Het kan een komisch element zijn. Denk aan ons beeld van de vrouw met de keukenrol. Toch komt dit gegeven aan bod in gedetailleerde beschrijvingen van belegeringen naast andere vormen van geweld waardoor we zeker mogen aannemen dat dit écht als wapen werd gebruikt. In de Vlaamse stad Leper werden enkele houten exemplaren teruggevonden: knuppels van ongeveer een meter lang die perfect in nood-situaties als wapen kunnen dienen, aangezien elke vrouw er thuis wel eentje had liggen.

Opvallend is dat – in tegenstelling tot de beschrijving van

Jean Molinet – de deelname van de Nieuwpoortse vrouwen aan de verdediging van de stad niet zo bijzonder leek te zijn voor de Nieuwpoortse schrijver. Het leek hem niet meer dan logisch dat ook de vrouwen hun steentje bijdroegen. Bovendien waren de Nieuwpoortse vrouwen hierbij zeker geen alleenstaand geval. In andere *Excellente Cronike* handschriften lezen we bijvoorbeeld hoe tijdens de Gentse Oorlog van 1379-1385 de ambachtsmilities Gent verlieten om de kleinere steden rondom zoals Nevele en Deinze te gaan veroveren.¹⁸ Volgens de tekst waren het de Gentse vrouwen die in de stad achterbleven om de markt, de omwalling en de poorten te bewaken tegen vijandige troepen. Tijdens de Brugse Opstand tegen hertog Filips de Goede (1436-1438) vond iets gelijkaardigs plaats. Op de zogenaamde “vreseliken woensdach”, 22 mei 1437, op het moment dat de hertogelijke troepen de stad Brugge naderden, waren het de Brugse vrouwen die alarm sloegen en hun echtgenoten aanspoorden gewapend naar de Grote Markt te trekken.¹⁹ De *Excellente Cronike* handschriften beschreven daarnaast hoe in 1479, tijdens de oorlog tussen de Habsburgse aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk en de Franse koning Lodewijk XI, zowel de mannen als vrouwen in Aardenburg de stad verdedigden tegen het Franse leger.²⁰ Enkele jaren later in 1488, tijdens de eerder genoemde Vlaamse Opstand, verdedigden de vrouwen van Damme de stad tegen de Habsburgse troepen door kasseien en stenen van de stadsmuren te gooien.²¹ Volgens een andere kroniek, het zogenaamde *Boeck van al 't ghene gheschiedt is binnen Brughe sichten jaer 1477 tot 1491*, zou het Brugse stadsbestuur op 28 augustus 1490 hebben besloten dat elk van de zeven stadspoorten zou moeten worden bewaakt door minstens twee vrouwen.²² Het *Boeck van al 't ghene* vermeldde dat deze vrouwen gewapend waren.

Vrouwen als aanstooksters in politieke factiestrijd

Vijftiende-eeuwse kroniekschrijvers beschrijven de betrokkenheid van vrouwen in diverse gewapende conflicten. Opstanden hebben echter ook stevast een politiek tintje. In welke mate waren vrouwen ook betrokken bij de achterliggende politiek? Tot dusver is de rol van vrouwen in zogenaamde stedelijke factiestrijd – facties of partijen zijn socio-economische en politieke allianties – onder de radar gebleven.²³ Toch zijn familiale netwerken cruciaal in het vormen van stedelijke facties: factieleden waren vaak door huwelijksbanden met elkaar verbonden. De rol van de moeders en dochters in die netwerken lijkt dus niet onbelangrijk in het sociaal weefsel van een partij. De invloed van vrouwen in factiestrijd is een terugkerend thema in middeleeuwse narra-

tieve bronnen, en dat in de hele Europese ruimte. Recent onderzoek heeft bijvoorbeeld gewezen op de rol van de Florentijnse vrouwen in de Ghibellijnse-Welfse factiestrijd in de *Nuova Cronica* van de veertiende-eeuwse kroniekschrijver Giovanni Villani.²⁴

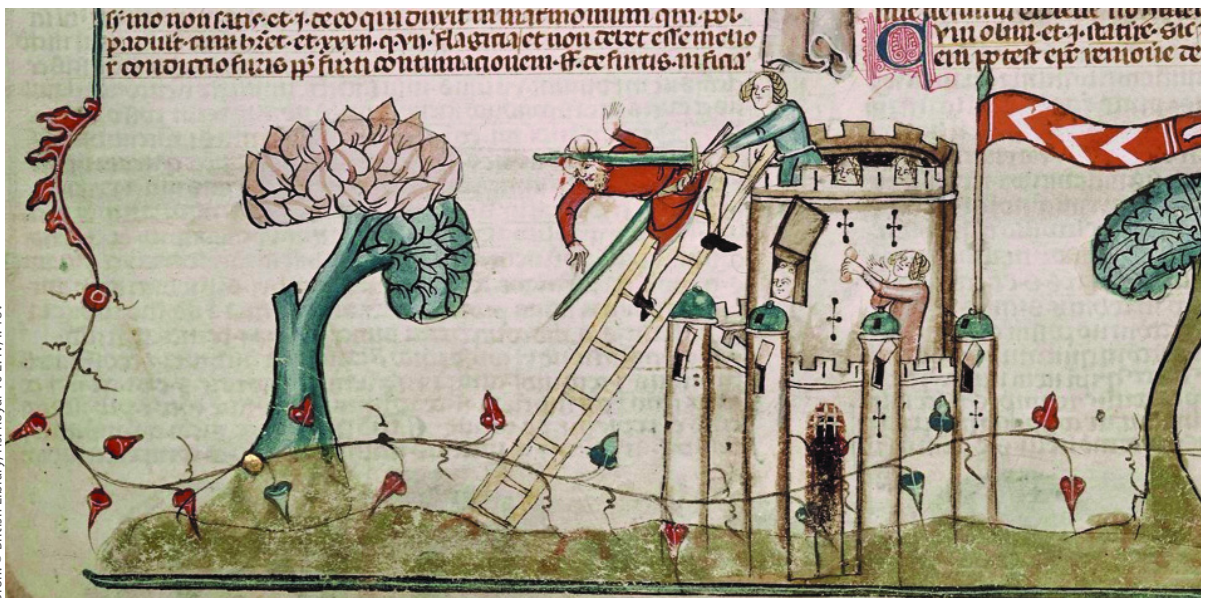
Het literair thema van de vrouw als aanstookster in factiestrijd was ook aanwezig in de Nederlanden. Dergelijke beschrijvingen werden tot dusver al te vaak en al te snel aan de kant geschoven als ‘misogyn’ of louter gebaseerd op Bijbelse thema’s en tropen.²⁵ Toch blijkt de vrouwelijke bemoeienis in het stedelijk politiek netwerk een concrete zorg van deze mannelijke schrijvers. In het hertogdom Brabant bijvoorbeeld vinden we deze literaire gemeenplaats terug in enkele vijftiende-eeuwse voortzettingen van de *Brabantse Yeesten*, oorspronkelijk van de hand van de veertiende-eeuwse Antwerpse klerk Jan van Boendale. Deze voortzettingen werden in nabijheid van het Brusselse stadsbestuur geschreven. Het betreft de rol van een edelvrouw in de moord op de Brusselse volksheld Everard t’Serclaes. Op 26 maart 1388 werd de oude oorlogsheld en rijke Brusselse patriciër Everard t’Serclaes aangevallen, verminkt – een voet werd afgehakt en ook zijn tong werd vakkundig weggesneden – en voor dood achtergelaten door vertrouwelingen van Sweder van Abcoude, de heer van Gaasbeek. In de beschrijving van deze gebeurtenis lezen we in de vijftiende-eeuwse versie van het verhaal hoe niet Sweder, maar zijn vrouw Anna van Leiningen het meesterbrein achter de aanval was.²⁶ Het thema van de vrouw als aanstooksters was zelfs fysiek aanwezig in het stadhuis van de Brabantse stad, Leuven. In 1468 bestelde het Leuvense stadsbestuur een diptiek bij schilder Dirk Bouts met een vrijwel uniek thema: de Gerechtigheid van Keizer Otto III.²⁷ Deze keizer had op aansturen van zijn vrouw een onschuldige graaf

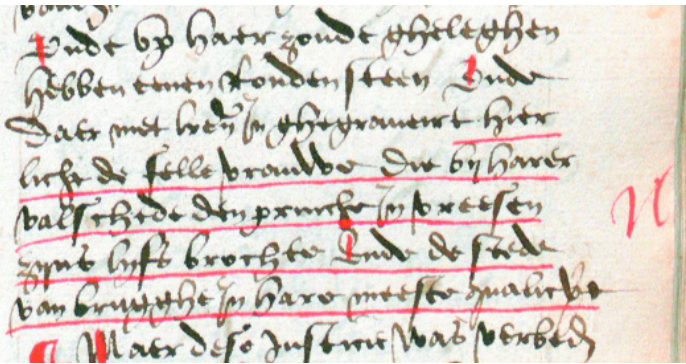
ter dood laten veroordelen. Dergelijke justitiepanelen dienden ter waarschuwing van de schepenen die recht moesten spreken. De Leuvense schepenen werden gealarmeerd voor de politieke bemoeienissen van hun echtgenotes.

Dat echtgenotes van stadspolitici zoals schepenen en burgemeesters een echt politiek probleem konden vormen, blijkt ook uit een bijzondere casus van een factieconflict in laatmiddeleeuws Brugge. In twee handschriftversies van de *Excellentie Cronike van Vlaenderen*, allebei geschreven op het einde van de vijftiende eeuw, vinden we een opmerkelijk verhaal van een Brugse burgemeestersvrouw terug.²⁸ Het gebeuren situeert zich tijdens de Brugse Opstand van 1436-1438 tegen de Bourgondische hertog Filips de Goede.²⁹ De onrust begon na de mislukte militaire campagne van de hertog naar Calais waarna de Brugse militielegers ontgoocheld terugkeerden, overigens op de hielen gezeten door een plunderende Engelse troepenmacht. Ondertussen had de Engelse vloot de Brugse voorhavens Sluis bereikt. De chaos was compleet. Op 26 augustus 1436 werd de schout Eustachius Brix vermoord door een furieuze menigte, maar op 18 april 1437 zou de opstand helemaal uit de hand lopen. Op die dag werd Morissis van Varsenare, de burgemeester van schepenen, samen met zijn broer vermoord op de Grote Markt in Brugge. Morissis en zijn broer behoorden tot een factie die stevast de banden met de hertog was blijven onderhouden. Ze hadden een uitgesproken pro-Frans profiel en hielden het voor de Brugse handel broodnodige vredesverdrag met Engeland tegen.

De tegenpartij bestond uit een alliantie tussen de families Van de Walle – De Scuetelare. Die laatste familie was een rijke en invloedrijke makelaarsfamilie met een uitgesproken Engelse cliënteel, stevast in hun zakenbelangen getroffen door conflicten met Engeland. Het was de vrouw die deze twee families samenbracht, Gertrude de Scuetelare, de vrouw van de Brugse burgemeester van raadsliden, Lodewijk van de Walle, die een cruciale rol zou spelen in het hele verhaal. >>

Gewapende vrouwen tijdens de belegering van een stad.
Detail uit Smithfield Decretals (Londen, ca. 1340)

Vonnis voor Gertrude de Scuetelare in een Brugs handschrift van de *Excellente Cronike van Vlaenderen* (ca. 1490-1510)

Het Brugse stadsbestuur bestond uit een schepbank en een raad onder leiding van een afzonderlijke ‘burgemeester’. De tweede burgemeester van de raad was ondergeschikt aan de voornaamste burgemeester van de stad, deze van de schepenen. Volgens de kroniekschrijver was Gertrude jaloers op de familie Van Varsenare omdat Morissis een belangrijker functie dan haar man bekleedde, op goede voet met de hertog stond en ook nog eens van adellijke komaf was.³⁰ Ingegeven door deze stereotiepe vrouwelijke jaloezie spoorde Gertrude haar man Lodewijk aan om zélf op eigen houtje vredesonderhandelingen met de hertog aan te vatten en op die manier een gegoede positie voor zichzelf, hun zoon en haar broer na de opstand te vrijwaren. De hertog echter, aldus de kroniekschrijver, rook onraad en lichtte de eerste burgemeester van Brugge, Morissis van Varsenare, in over het voorstel. Morissis confronteerde tweede burgemeester Lodewijk, zijn bloedeigen neef, met diens daden waarop deze zijn vrouw inlichtte over het mislukte plan. Gertrude ging echter niet bij de pakken neerzitten en schakelde haar broer Vincent de Scuetelare in, één van de leidende figuren in de opstand. Ze gaf hem een duidelijke opdracht: “Dese Morissis moet haestelicke overvallen wesen ende dootgheslegghen eerdat hij openbaerdt den commune den raedt die wij ghesloten hebben, of anders wij zin alle doode menschen.”³¹ Vincent verzamelde “de weerdste mannen” van Brugge om de burgemeester en zijn broer te overvallen waarbij hij het gerucht verspreidde dat het Morissis was die heimelijk onderhandelingen met de hertog had aangevat.

En zo gebeurde. Vincent de Scuetelare haalde het Brugse krapuul (“xx of xxx vanden putertiersten van Brugghen”) uit de kroegen en viel de Brugse burgemeester en zijn broer Jacob aan op de Grote Markt. Op het einde van de opstand zou Gertrude samen met haar man Lodewijk worden opgepakt en opgesloten in het kasteel van Wijnendaele. Haar zoon, Joos van de Walle, en haar broer, Vincent de Scuetelare, werden berecht en onthoofd op de Brugse Grote Markt voor hun aandeel in de opstand en de moord op de Brugse burgemeester. Volgens de kroniekschrijver wist Gertrude echter door haar netwerk aan het Bourgondisch hof, waar verschillende edelen voor haar en “ter weerdichede van allen vrouwen”

pleitten, aan een geplande doodstraf te ontsnappen. Dit was echter niet naar de zin van de Brugse schrijver. Hij beweerde dat Gertrude oorspronkelijk ter dood veroordeeld werd, en zelfs door onthoofding “ghelijc eenen man”. De doodstraf door onthoofding was namelijk een typische mannenstraf in het graafschap Vlaanderen, voor vrouwen was dat levende begraving (“den pit”).³² Een mannelijke doodstraf was echter niet voldoende geweest. Gertrude zou op de Grote Markt in Brugge worden begraven met een duidelijke waarschuwing op haar graf gebeiteld: “Hier licht de felle vrouwe die bij haren

valschede den prinche in vreesen zijns lijfs brochte ende de steden van Brugghe in hare meeste qualicvart.”³³

Deze anonieme Brugse schrijver alludeert dus – net zoals de eerder aan bod gekomen Rombout de Doppere – op het feit dat vrouwen minder strenge straffen kregen of er vaak met een blaam vanaf kwamen. De mogelijke rol van Gertrude in de opstand werd in voorgaand onderzoek echter steevast geminimaliseerd.³⁴ In administratieve en gerechtelijke documenten is Gertrude de Scuetelare namelijk zo goed als afwezig. Deze specifieke *Excellente Cronike* handschriften bevatten een behoorlijk stereotiepe portrettering van Gertrude als aanstookster. Dergelijke verhalen kunnen in het leven zijn geroepen om de eigenlijke daders, Lodewijk van de Walle en Vincent de Scuetelare, uit de wind te houden. Toch zit er in dit geval zeker meer achter. Er is wél een genadebrief van hertog Filips de Goede bewaard waar zowel Lodewijk als Gertrude in worden vermeld.³⁵ De expliciete vermelding van Gertrude in dit document is een extra argument om aan te nemen dat ze een rol speelde in dit conflict. Recent onderzoek naar moorden in laatmiddeleeuws Antwerpen, in het hertogdom Brabant, werpt eveneens nieuw licht op de zaak: vrouwen werden vaker voor het aanstoken van moord dan voor moord zelf veroordeeld.³⁶

Conclusie

Opstandige vrouwen zijn alom vertegenwoordigd in vijftiende-eeuwse kronieken. Volgens de Nieuwpoortse kroniekschrijver ondersteunden vrouwen van alle rangen en standen de weerstand in juni 1489 tijdens het Beleg van Nieuwpoort. Opvallend is dat – in tegenstelling tot bij de Bourgondische en Habsburgse hofschrijver Jean Molinet – de participatie van de Nieuwpoortse vrouwen aan de verdediging van de stad niet zo bijzonder was voor de Nieuwpoortse schrijver. Voor hem was het niet meer dan logisch dat ook de vrouwen hun steentje bijdroegen. Bij stedelijke geschiedschrijvers komt de rol van vrouwen in opstanden en gewapende conflicten vaak *en passant* aan bod. Daardoor krijgen we inzicht in de mogelijkheden en beperkingen van vrouwen in die conflicten. Het gebruik van geweld vormde *an sich* geen probleem. Hoewel vrouwen vrijwel nooit met ijzerwerk werden bewapend, zijn de vele beschrijvingen van de *mortierstock* als knuppel en vrouwenwapen bij uitstek markant. Daarnaast stonden stedelijke kroniekschrijvers ook stil bij de gevaren

die opstandige vrouwen vormden voor de heersende orde. Wanneer vrouwen zich op de hoogste politieke niveaus waagden, complotten smeadden en moorden beraamden, werd er voor deze stedelijke schrijvers duidelijk een grens overschreden. De inmenging van vrouwelijke familieleden in stedelijke politiek leek een belangrijke bezorgdheid bij deze schrijvers. Dit thema komt bijgevolg veelvuldig voor in stedelijke kroniekschrijving (en kunst) in de vijftiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. Het uitgebreide relaas over de Brugse burgemeestersvrouw Gertrude de Scuetelare in enkele handschriften van de *Excellente Cronike van Vlaenderen* kan op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Het zou een manier kunnen zijn om haar mannelijke kompanen uit de wind te zetten. Toch lijkt het eerder een uiting van een concrete bezorgdheid over de inmenging van familiale netwerken in de stedelijke politiek. Dergelijke verhalen reflecteren concrete angsten uit de laatmiddeleeuwse maatschappij. De vijftiende-eeuwse politieke conflicten laten zich steevast kenmerken door factieoorlogen waarin vrouwen een grotere rol speelden dan aanvankelijk gedacht. Daarenboven illustreert de casus van Gertrude hoe vrouwelijke inmenging in de laatmiddeleeuwse politiek subversief was. Vrouwen konden (politieke) invloed verwerven in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving, maar hun machtspositie bleef controverseel. Het verhaal van burgemeestersvrouw Gertrude illustreert daarbij hoe politieke vrouwen door middeleeuwse kroniekschrijvers niet zonder reden werden gevreesd. ///

Noten:

- ¹ Zie in het bijzonder: F. Van Oostrom, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur 1300-1400* (Amsterdam 2013).
- ² H. Pleij, 'Wie wordt er bang voor het boze wijf? Vrouwenhaat in de middeleeuwen', *De Revisor* 4:1 (1977), 38-42. S. Cohn, 'Women in revolt in medieval and early modern Europe', in: J. Firnhaber-Baker en D. Schoenaers (red.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt* (New York 2017) 208-219. J. Haemers, 'Quade Wijven. Geweld, criminaliteit en opstand', in: J. Haemers, A. Bardin en C. Delameillieure (red.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen 2019) 163-192.
- ³ J. Haemers en C. Delameillieure, 'Women and Contentious Speech in Fifteenth-Century Brabant', *Continuity and Change* 32:3 (2017), 323-347.
- ⁴ In het hertogdom Brabant betrof slechts tien procent van de gevallen in de vijftiende-eeuwse rechtszaken over politieke laster een vrouw zie: Haemers, 'Quade Wijven', 165, 180 and 185.
- ⁵ N. Zemon Davis, 'Women On Top', *Society and Culture in Early Modern Europe* (Stanford, CA en Cambridge 1975) 124-142. N. Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-century France* (Cambridge 1988).
- ⁶ Een onvolledige Middelnederlandse versie van het Dagboek van Rombout de Doppere uit de vroege zestiende eeuw is bewaard in Douai, *Bibliothèque Municipale*, hs. 1110. Dit handschrift bevat ook een versie van de *Excellente Cronike van Vlaenderen*. Over De Doppere zie: H. Callewier, 'Leven en werk van Rombout de Doppere ca. 1432-1502', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 150 (2013) 219-244. De verwijzingen naar vrouwelijke informanten vinden we in: Douai, *Bibliothèque Municipale*, hs. 1110, f. 453r, 483v en 484v.
- ⁷ Douai, *Bibliothèque Municipale*, hs. 1110, f. 484v.
- ⁸ Over de *Excellente Cronike van Vlaenderen* en een codicologische beschrijving van de handschriften: L. Demets, 'The Late Medieval Manuscript Transmission of the "Excellente Cronike van Vlaenderen" in Urban Flanders', *The Medieval Low Countries* 3 (2016) 123-173.
- ⁹ J. Molinet, *Chroniques*, uitgegeven door J. A. Buchon (Parijs 1827-1828) vol. 4, 28: "Jean Turpin trouva que les femmes avoient meilleur coraige que les hommes."

- ¹⁰ Over het beleg van Nieuwpoort: E. Vlietinck, *1489-1889. Eene bladzijde uit de geschiedenis der stad Nieuwpoort: Nieuwpoort en zijne visscherij in de xve eeuw, het beleg van 20-28 juni 1489, de dankprocessie van Sint Jan* (Oostende 1889) en R. Dumont, *De Geschiedenis van Nieuwpoort* (Langemark 1989).
- ¹¹ J. Haemers, *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)* (Gent 2014).
- ¹² L. Van Biervliet, 'Een oudt liedeken op het beleg van Nieuwpoort 1489', *Biekorf* 76 (1975-1976), 193-206.
- ¹³ J. Molinet, *Chroniques*, vol. 4, 28.
- ¹⁴ Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, hs. 132A13.
- ¹⁵ Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, hs. 132A13, f. 523r bis.
- ¹⁶ Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, hs. 132A13, f. 525r bis.
- ¹⁷ Bijvoorbeeld: Douai, *Bibliothèque Municipale*, hs. 1110, f. 119r. Ook in het laat vijftiende-eeuwse *Het boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe sichtent jaer 1477, 14 februari, tot 1491*, uitgegeven door C. Carton (Gent 1859) 357-358.
- ¹⁸ Brugge, *Hoofdbibliotheek Biekorf*, hs. 437, f. 212v.
- ¹⁹ Brugge, *Hoofdbibliotheek Biekorf*, hs. 437, f. 285r.
- ²⁰ Douai, *Bibliothèque Municipale*, hs. 1110, f. 400v.
- ²¹ Douai, *Bibliothèque Municipale*, hs. 1110, f. 450r.
- ²² *Het boeck van al 't gene*, 359.
- ²³ Volgens enkele onderzoekers waren vrouwen zelfs uitgesloten van factiestrijd: Cohn, 'Women in Revolt', 212.
- ²⁴ P. Bokody, 'Florentine Women and Vendetta: The Origin of Guelf-Ghibelline Conflict in Giovanni Villani's Nuova Cronica', *Source: Notes in the History of Art* 37 (2017) 5-14.
- ²⁵ Denk aan het Bijbelse verhaal van Jozef en de vrouw van Potifar in Genesis 39-45.
- ²⁶ J. van Boendale, *Brabantse Yeesten*, uitgegeven door Instituut voor Nederlandse Lexicologie (Den Haag/Antwerpen 1998), Cap. 82, v. 9075-91. R. Sleiderink en B. Vannieuwenhuyze, 'Everard t'Serclaes, faits et récits sur un héros bruxellois/Everard t'Serclaes, een Brusselse held in feiten en verhalen', in: P. Cordeiro (red.), *Le monument T'Serclaes/ T'Serclaes Monument. Restauration et légendes/Restauratie en legendes* (Brussel 2018) 18-43.
- ²⁷ F. van Molle, 'La Justice d'Othon de Thierry Bouts: sources d'archives', *Bulletin de l'Institut Royal du Patrimoine Artistique* 1 (1958) 7-17. M. Smeyers en K. Smeyers, *Dirk Bouts (ca. 1410-1475): een Vlaams primitief te Leuven* (Leuven 1998).
- ²⁸ Brugge, *Hoofdbibliotheek Biekorf*, hs. 437 en Brussel, *Koninklijke Bibliotheek (KBR)*, hs. 13073-74. Over deze identieke handschriften zie: Demets, 'The Late Medieval Manuscript', 123-173.
- ²⁹ Over de aanleiding en het verloop van de Brugse Opstand van 1436-1438 zie: J. Dumolyn, *De Brugse Opstand van 1436-1438* (Heule 1997) en A. Franchoo, 'De moord op Maurits en Jacob van Varsenare', *Het Brugs Ommeland* 3 (1969), 81-103.
- ³⁰ Brugge, *Hoofdbibliotheek Biekorf*, hs. 437, f. 281r.
- ³¹ Brugge, *Hoofdbibliotheek Biekorf*, hs. 437, f. 282r.
- ³² R. Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaenderen van de Xle tot de XIve eeuw* (Brussel 1954) 163-165.
- ³³ Brugge, *Hoofdbibliotheek Biekorf*, hs. 437, f. 290r.
- ³⁴ Dumolyn, *De Brugse Opstand*, 281-282.
- ³⁵ Dumolyn, *De Brugse Opstand*, 282.
- ³⁶ Haemers, 'Quade wijven', 173.

Lisa Demets (1991) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde in mei 2019 met een proefschrift over de handschriftvariatie en de politieke schrijfcontexten van de Middelnederlandse *Excellente Cronike van Vlaenderen*. Ze is momenteel als postdoctoraal onderzoeker (FWO) verbonden aan de Universiteit Gent en onderzoekt de meertalige aspecten van geschiedschrijving in laatmiddeleeuws Vlaenderen en Brabant.

Email: Lisa.Demets@UGent.be

Een blik op gender in het hoogmiddeleeuwse *Speculum virginum*

“Attende, Theodora”

“Wanneer een man van uitzonderlijke schoonheid en gestalte, onderscheiden van anderen en beroemd door zijn glorieuze rijkdom en edele afkomst, zich tot de schaduw van ijdelheid wendt, is het niet verwonderlijk [...], maar wanneer een vrouw, voor wie niets zwakker is dan haar geslacht, naar de hoogte stijgt, dan lijkt ze op een monster.”¹ We lezen een fragment uit het *Speculum virginum*. Dit is een middeleeuws didactisch-moraliserend handboek, waarbij de auteur aan de hand van een fictieve dialoog tussen de spirituele leermeester Peregrinus en zijn leerlinge, een non genaamd Theodora, aantoont hoe een non hoort te leven binnen de kloostermuren. Bovenstaand fragment verkondigt een boodschap waar een 21ste-eeuwse feministische geest ietwat ongemakkelijk van wordt. Voor hoogmiddeleeuwse klerikale bronnen is een dergelijk citaat allesbehalve vreemd. Dit artikel onderzoekt de houding in het *Speculum virginum* tegenover gender(on)gelijkheid en benadrukt het belang om hoogmiddeleeuwse bronnen in al hun complexiteit te bestuderen.

/ Ine Calmeyn /

Het *Speculum virginum*

Het *Speculum virginum*, vertaald als de Maagdenspiegel, is een omvangrijke bron bestaande uit twaalf boeken en blijft tot op heden heel wat vragen oproepen. Een formele aanduiding van zowel auteur als datering ontbreekt. Onderzoek wijst uit dat het *Speculum virginum* uit de eerste helft van de twaalfde eeuw stamt, over de exacte datering blijft onder academici discussie bestaan. Over het auteurschap heerst nog meer onenigheid. Konrad van Hirsau wordt veelal genoemd als auteur, maar definitief uitsluitsel voor deze these blijft voorlopig uit. Hierdoor blijft ook de plaats van ontstaan onzeker. Aanhangers van de Konrad-these beschouwen het benedictijner Hirsauklooster als bakermat van het *Speculum virginum*. Matthäus Bernards pleit eerder voor het gebied van het Midden-Rijnland tussen Keulen en Neckar en Jutta Seyfarth draagt de mogelijkheid van het dubbelklooster van Springiersbach aan.² Over de context waarin de tekst ontstaan is en met welke reden het *Speculum virginum* geschreven werd, bestaat heel wat meer consensus. De tekst situeert zich binnen de context van de *cura monialium*, de zorg voor monastieke vrouwen.

Als alternatief voor de regel van Benedictus, die louter aan mannen gericht was, maakt het *Speculum virginum* aan de

hand van allerlei leefregels duidelijk hoe monastieke vrouwen, aangeduid als maagden of *virgines*, op een correcte en vrome manier in deze hervormde monastieke cultuur hun plaats krijgen. Het boek is in de vorm van een fictieve dialoog tussen de spirituele leermeester Peregrinus en een non genaamd Theodora. Door zich te identificeren met Theodora in het discours, krijgen de nonnen een voorbeeld voor de ideale levenswijze.³ Met de woorden “Attende, Theodora” (“Wees waakzaam, Theodora”) maant Peregrinus haar aan constant waakzaam te zijn voor de kwade krachten die haar ideale maagdelijke levenswijze bedreigen.⁴ Tot op vandaag zijn 35 Latijnse en 29 volkstalige manuscripten bewaard. Ze getuigen van een grote populariteit en wijde verspreiding van het *Speculum virginum* in zowel mannen- als vrouwenkloosters, gaande van de twaalfde tot en met de zeventiende eeuw in Duitsland, Nederland, Frankrijk, Spanje en zelfs Zweden.⁵ Het *Speculum virginum* biedt zo een waardevolle bron voor middeleeuwse genderhistoriografie, maar werd tot op heden slechts heel beperkt vanuit genderperspectief benaderd.⁶

De context van de hoogmiddeleeuwse hervormingen

Om de houding binnen het *Speculum virginum* ten opzichte van vrouwen en gender(on)gelijkheid goed te begrijpen, moeten we de context waarin de tekst geschreven werd nader

Weergave van Peregrinus in boek drie van het *Speculum virginum*.

Bron: Guilène Hétiro, *L'icographie du Speculum Virginum*, Appendix Fig. 9a.

toelichten. Het ontstaan van de tekst wordt gesitueerd binnen de context van de hoogmiddeleeuwse kerkelijke en monastieke hervormingen, die de aanblik van het christendom als geheel en meer specifiek het monnikendom grondig getransformeerd hebben. De hervormingen ontstonden vanuit de wens terug te keren naar het ideaalbeeld van de primitieve Kerk en zo de zuiverheid en onafhankelijkheid van de Kerk te herstellen. Kerk en wereld waren immers sterk vermengd geraakt. Wereldlijke machthebbers bemoeiden zich met de toewijzing van kerkelijke ambten, priesters waren vaak nauwer verbonden met hun feodale heren dan met de kerkelijke autoriteiten, de Kerk was economisch afhankelijk van wereldlijke machthebbers en door huwelijken en concubinages van de clerus met leken was er ook seksuele of familiale vermenging van Kerk en wereld. Door middel van onder meer een formeel herstel van het klerikale celibaat (eerste en tweede Lateraanse Concilie in 1123 en 1139) en de Investituurstrijd als machtsconflict tussen de paus en de keizer van het Heilig Roomse Rijk, werd de wereldlijke inmenging in de Kerk geleidelijk teruggedroefd. De Kerk werd een machtig internationaal instituut, waarbij het pausdom zijn machtspositie meer dan ooit kon verstevigen.⁷ Daarnaast werd het Europese landschap gekenmerkt door een enorme heterogeniteit van religieuze bewegingen. Een veelheid aan erkende monastieke ordes kwam tot stand, die elk op hun eigen manier de zuiverheid van het geloof van Christus en zijn apostelen wilden nastreven.⁸

Historici zijn het er veelal over eens dat ideeën over gender in de hoge middeleeuwen grote veranderingen ondergingen onder invloed van deze hervormingen. Tot voor kort heerste in academische kringen de overtuiging dat een overheersend misogyn gedachtegoed de monastieke vrouw in de hoge middeleeuwen sterk benadeelde. Waar er in de vroege middel-

Weergave van Theodora in boek drie van het *Speculum virginum*

Bron: Guylène Hédrio, *L'Iconographie du Speculum Virginum*, Appendix Fig. 9b.

eeuwen nog spirituele en intellectuele gelijkheid kon bestaan tussen monastieke mannen en vrouwen, verschoof de vrouw volgens die historiografie tijdens de hoge middeleeuwen sterk naar de spirituele marge.⁹ De kerkelijke hervormingen van de elfde eeuw speelden hierin een belangrijke rol. De verhoogde bezorgdheid om het belang van klerikale kuisheid en het herstel van het klerikale celibaat ging gepaard met een retoriek die de vrouw voorstelde als een onmiddellijke bedreiging van de kuisheid. Verschillende academici benadrukten dat dergelijke retoriek niet zozeer vanuit een diepgewortelde vrouwenhaat afkomstig is, maar vooral diende als legitimatie voor het klerikale celibaat. Het gaat er dan niet zozeer om het onderscheid tussen mannen en vrouwen te vergroten, als wel het onderscheid tussen clerus en leken. Toch resulteerde dit – gewild of ongewild – in een negatieve beeldvorming van vrouwen in kerkelijke en monastieke kringen.¹⁰ Daarnaast speelde ook de twaalfde-eeuwse intellectuele renaissance een rol in een negatieve beeldvorming van vrouwen. Een hernieuwde ontdekking van de ideeën van Aristoteles en Galenus, waarbij de klassieke opvatting van de vrouw als onvolmaakte versie van de man gangbaar was en de vrouwelijke minderwaardigheid benadrukt werd, werkten een groeiende ongelijkheid tussen man en vrouw in de hand.¹¹

Die ongelijkheid uitte zich ook in een aantal maatregelen, die een impact op monastieke vrouwen én mannen nalieten. Monastieke vrouwen werden uit allerlei besturende en behorende functies binnen het klooster ontzet, nonnen werden in een strikte clausuur sterk afgeschermd van de wereld, een proost (kerkelijke ambtsdrager; in het Latijn *praepositus*) vervulde vanaf nu een mediërende functie tussen de monialen en de buitenwereld en vanuit de idee dat vrouwelijke onafhankelijkheid onmogelijk was voor ‘permanente minderjarigen’ ontstond de *cura monialium* of zorg voor monialen. Doordat vrouwen de hogere wijdingen als (sub)diaken of priester niet konden krijgen, waren ze niet in staat eigenhandig de dagelijkse liturgie uit te voeren, de sacramenten uit te delen of de biecht af te nemen. Mannen moesten met andere woorden deze taken vervullen. Daarnaast moesten mannen de monastieke vrouwen ook voorzien van spirituele begeleiding bij hun kloosterlijk leven. De toegang tot hogere theologische studies werd vrouwen ontzegd, waardoor de studie van Latijnse theologische traktaten sterk bemoeilijkt werd zonder mannelijke tussenkomst. De *cura monialium* duwde vrouwen in een afhankelijke positie en de Kerk kreeg zo meer zeggenschap en controle over hun monastieke gemeenschappen.¹² Het spreekt vanzelf dat dergelijke maatregelen en de vele bronnen met een negatief discours over vrouwen de opvatting ondersteunden dat de hoogmiddeleeuwse monastieke houding ten opzichte van vrouwen sterk vrouwonvriendelijk of zelfs misogyn was.

Recent onderzoek pleit op basis van vooral niet-kerkale bronnen voor een meer genuanceerde realiteit, waarin het verhaal van eenzijdige onderdrukking en minderwaardigheid ontkracht wordt. Zo toont onderzoek van Fiona Griffiths en Julie Hotchin bijvoorbeeld aan dat monastieke mannen en vrouwen naast elkaar bleven leven en vaak minder hiërarchisch dan gedacht.¹³ June L. Mecham demonstreert bovendien hoe hoogmiddeleeuwse vrouwen de vaak beperkende

>>

genderverwachtingen manipuleerden in hun voordeel.¹⁴ Fiona Griffiths bewijst dat de hoogmiddeleeuwse hervormingen lang niet altijd negatief onthaald werden door vrouwen en zij deze zelfs geregeld omarmden en actief promootten, zoals Relinde van Admont, Herrad van Hohenbourg (of van Landsberg), Hildegard van Bingen en Elisabeth van Schönau ook illustreren. Trouw aan de pauselijke hervormingen beschermde vrouwen immers vaak tegen censuur. De intellectuele en artistieke bloei van de twaalfde-eeuwse renaissance is zo ook bij vrouwen voelbaar, die zich veel sterker lieten horen in religieuze geschriften dan voordien.¹⁵ Verschillende academici wijzen er eveneens op dat de *cura monialium* en de clausuur niet zomaar als vrouwonvriendelijk mogen beschouwd worden. Eva Schlottheuber benadrukt dat de zorg voor vrouwen eerder voortkwam uit de idee dat vrouwen omwille van hun bijzondere, lichamelijke, spiritualiteit juist ondersteund moesten worden door mannen.¹⁶ Abélard keerde zelfs de traditionele genderverhoudingen expliciet om, wanneer hij stelde dat mannen verplicht waren tot de *cura monialium* om vrouwen in hun bijzondere en superieure positie als bruid van Christus te dienen.¹⁷ Ook vanuit vrouwelijke hoek werd de *cura monialium* allerminst eenzijdig als een vorm van onderdrukking beschouwd.¹⁸

De vrouw: duivelse verleidster of goddelijke vriendin

De middeleeuwse bronnen vertonen met andere woorden een grote ambiguïteit ten opzichte van vrouwen en genderongelijkheid. Ook in het *Speculum virginum* valt vooral een inconsistente houding tegenover vrouwen op. Aan de oppervlakte vinden we wel degelijk ruimschoots voorbeelden van de hoogmiddeleeuwse genderongelijkwaardigheid. De vrouw wordt herhaaldelijk aangeduid als het minderwaardige geslacht, wat ook tot uiting komt in de genderstereotypering waarvan het *Speculum virginum* ruim voorzien is. Mannen worden geassocieerd met het geestelijke, de ratio, een standvastige geest en maatschappelijke rollen in de publieke sfeer. Bij vrouwen daarentegen nemen het lichamelijke, het gevoelsmatige en zintuiglijke de overhand. Bovendien worden vrouwen gekenmerkt door een onstandvastige geest en krijgen ze maatschappelijke rollen toegerekend die voornamelijk beperkt blijven tot de private sfeer.

Dergelijke stereotypering impliceert een zeer duidelijk waardeoordeel. De vrouw als wezen wordt beheerst door lichamelijke en seksuele lusten en als geboren verleidster slaagt de vrouw er zelfs soms in het ‘sterke geslacht’ tot onkuisheid te verleiden, wat Peregrinus in het *Speculum virginum* uitvoerig aantoonde met de parabel van Simson en Delila en verschillende allusies op de erfzonde. Door het tekort aan ratio handelen vrouwen op basis van hun zintuigen, het gevoel en laten zich leiden door nieuwsgierigheid, met alle negatieve gevolgen van dien, zo illustreert Peregrinus met het verhaal van Dina en Sichem. Barbara Newman, die zelf het *Speculum virginum* bestudeerde in een vergelijkende studie naar didactische literatuur, oordeelt dat een dikke misogynie laag aan de oppervlakte allesbehalve vreemd is voor twaalfde-eeuwse kerkelijke literatuur.¹⁹

Toch neemt dit discours niet de bovenhand en springt

vooral de positieve retoriek over vrouwen in het oog. De genderstereotypering mag dan wel de vrouwelijke minderwaardigheidsidee uitdragen, toch zien we een aantal interessante passages waar de stereotypering leidt tot wat Newman *inverted misogyny* of ‘omgekeerde misogynie’ noemt. Hierbij wordt een vrouw ondanks de zwakte van haar geslacht verheerlijkt, een typisch fenomeen binnen de hoogmiddeleeuwse monastieke didactische literatuur.²⁰ De omgekeerde misogynie uit zich enerzijds in een sterke waardering voor uitzonderlijke vrouwen, die uitgesproken mannelijke eigenschappen of gedragingen vertonen. De verhalen van onder meer Judith, Jaël, de koningin van Sheba, het volk van de Amazonen en de Scythische koningin Thamaris tonen aan hoe vrouwen van uitzonderlijke deugdelijkheid en nederigheid zo zelfs de zwakte van hun eigen geslacht kunnen overstijgen. Hieruit kunnen we afleiden dat er een zekere loskoppeling van geslacht en gender bestaat, een bevinding die ook Stefan Meysman in middeleeuwse bronnen herkent.²¹ Mannelijkheid en vrouwelijkheid impliceren bepaalde eigenschappen, maar dit wil niet automatisch zeggen dat het geslacht van een man of vrouw naadloos aansluit bij hun respectievelijke gendereigenschappen. Net zoals vrouwen van een mannelijke geest kunnen getuigen, kunnen mannen evengoed vrouwelijke eigenschappen bezitten. Anderzijds uit de omgekeerde misogynie zich in een waardering voor het vrouwelijke juist omwille van hun zwakke eigenschappen; een tendens die in de hoge middeleeuwen aan populariteit wint. De zwakte van de vrouwelijkheid wordt expliciet aangewend om vrouwen een unieke monastieke positie te geven. De vrouwelijke lichamelijke en zintuiglijke en het gevoelsmatige geven vrouwen een grotere gevoeligheid voor het bovennatuurlijke. Vrouwen zijn vatbaarder voor de slechte invloed van de Duivel, maar kunnen ook een diepere band met God verkrijgen. Die idee geeft mee vorm aan een voornamelijk vrouwelijke spiritualiteit, die een speciale – bijna lichamelijke – band met Christus en God inhoudt, wat zich uit in goddelijke visioenen, extasen, stigmata en lichamelijke mirakels. Deze trend wordt vanaf de dertiende eeuw alleen maar sterker met de bloei van de mystiek en de opvatting dat het lichaam en de ziel onlosmakelijk verbonden zijn in een psychosomatische eenheid.²²

Waarom die dubbelzinnige houding?

Voor een verklaring voor die inconsistente houding ten opzichte van vrouwen en genderongelijkheid moeten we de context waarin de tekst geschreven werd en de doelen van de auteur trachten te achterhalen. Eerder onderzoek heeft erop gewezen dat het *Speculum virginum* een dubbel publiek voor ogen heeft en daaraan gekoppeld een dubbel doel dient. In de eerste plaats is de tekst gericht aan een vrouwelijk publiek van nonnen, meer specifiek novicen. De auteur richt zich in het *Speculum virginum* expliciet tot de maagden en verklaart dat hij dit boek als teken van wederzijdse liefde aan hen geeft als steun voor hun lovenswaardige levenswijze. Hij legt eveneens de betekenis van de titel uit aan zijn lezers. Zoals wereldlijke vrouwen in de spiegel kijken om de toename of afname van hun schoonheid vast te stellen, zo moeten heilige

Met nederigheid (*humilitas*) moet de maagd haar innerlijke trots (*superbia*) verslaan. Jael (links) en Judith (rechts) worden aangedragen als rolmodellen om net als zij de zwakte van het vrouwelijke geslacht te overstijgen door uitzonderlijke deugzaamheid.

maagden ook in het *Speculum virginum* kijken. Het *Speculum virginum* houdt de maagden als een spiegel het woord van God voor. Door te leven zoals het *Speculum virginum* hun voorschrijft, zal het goddelijke ook in hen aanwezig zijn en reflecteren de maagden als het ware de goddelijke schoonheid. Aan de hand van het boek en door zich te identificeren met Theodora kunnen ze telkens zien in welke mate hun innerlijke schoonheid toeneemt of afneemt, in welke mate ze vroom of zondig leven. Aan het vrouwelijke publiek lijkt de auteur vooral de boodschap uit te dragen dat hun vrouwelijkheid hen een minderwaardige status oplevert, maar dat ze die gedeeltelijk kunnen overstijgen door een vrije geest aan te nemen.

Daarnaast wijst Matthäus Bernards erop dat het *Speculum virginum* waarschijnlijk evenzeer een mannelijk publiek voor ogen had, aangezien vrijwel alle Latijnse manuscripten in mannenkloosters teruggevonden zijn. Het *Speculum virginum* zou zo als een soort handleiding of model dienen voor de mannen, die de spirituele begeleiding van nonnen als onderdeel van de *cura monialium* moeten voorzien.²³ De fictieve dialoog tussen Peregrinus en Theodora geldt als het schoolvoorbeeld van de ideale begeleiding. Aan het mannelijke publiek lijkt de auteur vooral de spirituele begeleiders te overtuigen van het belang van de *cura monialium*.

De *cura monialium* impliceert een zekere ongelijkheid tussen man en vrouw. Monastieke vrouwen zijn afhankelijk van mannelijke bijstand om hun kloosterleven te leiden. In het *Speculum virginum* merk ik effectief enkele verwijzingen op die deze afhankelijkheidsrelatie uitdragen. Er wordt een aantal keren gealludeerd op de vrouwelijke nood aan mannelijke

begeleiding. Vanaf de inleiding verwijst de auteur onmiddellijk naar de *cura monialium*, wanneer hij zegt dat het *Speculum virginum* tot doel heeft de maagden te helpen hun kuisheid te bewaren, de aardse zaken goed te begrijpen en hun de weg te wijzen in de zoektocht naar het hemelse. De spirituele begeleider is als een objectieve buitenstaander met hemelse wijsheid en geestelijk inzicht, die de maagd tot een gelukkig leven moet leiden. De identificaties, die Peregrinus in boek vijf aan de leermeesters toeschrijft, als *inter caelestia mediator et terrestria* (bemiddelaar tussen hemel en aarde), als *servus dei* (dienaar van God), *custos caelestis* (bewakers van de hemel), *miles Christi* (soldaat van Christus), *ductor sacrae militiae* (leider van de heilige troepen) of als *amicus dei* (vriend van God), kennen de leermeester een bepaalde autoriteit toe, alsof hij rechtstreeks in opdracht van God handelt.

Deze afhankelijkheidsrelatie wijst echter niet zo maar op een sterke ongelijkwaardigheid en zeker niet op misogynie, integendeel zelfs, zo oordeelt Fiona Griffiths. In navolging van de monastieke hervormingen van de elfde eeuw, die een sterk vrouwonvriendelijk discours met zich meebrachten, waren heel wat mannen fel gekant tegen monastieke vrouwen. Vrouwen werden in heel wat literatuur geassocieerd met Eva als teken van de ultieme vrouwelijke zondigheid en mannen werden elk contact met vrouwen afgeraden omwille van het mogelijke gevaar en de slechte invloed van vrouwen. Uit angst om zich tot onkuisheid te laten verleiden, weigerden heel wat mannen bijgevolg om de *cura monialium* uit te voeren. Voor vrouwen was een monastiek leven echter onmogelijk zonder de mannelijke materiële en spirituele ondersteuning. Vanuit dit spanningsveld kwamen antwoorden van onder meer Pierre Abélard, Robert van Arbrissel en Anselmus van Canterbury, die wezen op het belang en de deugzaamheid van monastieke vrouwen en de *cura monialium*. Hierbij beloofden ze de mannen niet alleen een grotere hemelse beloning, maar ze probeerden ook het angstbeeld van de zondige vrouw te verminderen. Ze benadrukten de bijzondere positie van de maagd als bruid van Christus en associeerden hen met de maagd Maria, als toonbeeld van de deugzaamheid, in plaats van met Eva.²⁴

In de Duitse dubbelkloosters – vooral deze binnen de invloedssfeer van het dubbelklooster van Hirsau – tijdens de eerste helft van de twaalfde eeuw werd het vrouwelijke kloosterschap sterk aangemoedigd en heerste eveneens een sterke overtuiging pro-*cura monialium*.²⁵ Aangezien ook het *Speculum virginum* aan deze context gelinkt wordt, is het niet vreemd dat de auteur van deze tekst een sterke voorstander van de *cura monialium* blijkt. Doorheen het *Speculum virginum* weerklinkt – vaak op subtiele wijze – het grote belang van de *cura monialium* in de ogen van de auteur. Een concreet voorbeeld vind ik in het volgende citaat:

In de Duitse dubbelkloosters – vooral deze binnen de invloedssfeer van het dubbelklooster van Hirsau – tijdens de eerste helft van de twaalfde eeuw werd het vrouwelijke kloosterschap sterk aangemoedigd en heerste eveneens een sterke overtuiging pro-*cura monialium*.²⁵ Aangezien ook het *Speculum virginum* aan deze context gelinkt wordt, is het niet vreemd dat de auteur van deze tekst een sterke voorstander van de *cura monialium* blijkt. Doorheen het *Speculum virginum* weerklinkt – vaak op subtiele wijze – het grote belang van de *cura monialium* in de ogen van de auteur. Een concreet voorbeeld vind ik in het volgende citaat:

“Zoals een glimmend en scherp zwaard door vuil en roest ruw en dof wordt, zo wordt ook de geest van de rede, als deze onzorgvuldig wordt behandeld: als deze niet wordt opgevoed door de studie van de wijsheid, als deze niet voortdurend

>>

wordt opgevoed door een vurige ijver in de spirituele discipline, dan wordt zijn natuurlijke scherpte donker door beelden van lichamelijke dingen en wordt het uiteindelijk dof.”²⁶

Daarnaast is de interactie tussen Theodora en Peregrinus allesbehalve een van onderdanigheid versus dominantie. Theodora is niet zomaar een naïeve vragensteller, die enkel dient om een monoloog van de leraar Peregrinus vorm te geven, maar een actieve gesprekspartner. In middeleeuwse didactische dialogen is het niet ongebruikelijk om de leerling ondanks zijn/haar ondergeschikte positie een actieve rol toe te kennen in teksten en deze zelf gevolgtrekkingen en conclusies te laten trekken.²⁷ Vanuit die rol werpt Theodora haar leermeester vaak tegenwerpingen op of stelt hem kritische vragen. Verder benadrukt Peregrinus eveneens regelmatig de bijzondere status van de maagd als bruid van Christus en draagt hij de maagd Maria aan als haar ultieme rolmodel. Ten slotte heeft onderzoek ook uitgewezen dat de relaties tussen mannen en vrouwen binnen de *cura monialium* helemaal niet eenzijdig negatief zijn. Verschillende bronnen tonen aan dat hechte vriendschappen of zelfs amoureuze relaties een realiteit zijn.²⁸ In het *Speculum virginum* zegt de auteur letterlijk tegen zijn publiek dat hij de tekst als teken van hun wederzijdse liefde schrijft. Dat het hierbij om platonsche liefde moet gaan, wordt duidelijk in boek vijf, waar Peregrinus de leermeesters waarschuwt geen al te grote familiariteit met de nonnen aan de dag te leggen. Onkuisheid en verleiding zijn immers nooit ver weg. Ondanks zijn pleidooi vóór de *cura monialium* lijkt de auteur toch te suggereren dat onkuis relaties met nonnen binnen de *cura monialium* effectief een gangbare problematiek vormen, wanneer Peregrinus kort daarna het citaat “Hoeveel maagdenkloosters van onze tijd lijken geen greep meer te hebben op deze stinkende epidemie [...]” uitspreekt.²⁹ De zorg voor vrouwen moet met andere woorden strikt gereguleerd worden en zowel mannen als vrouwen moeten zich blijvend bewust zijn van de mogelijke gevaren. Vanuit die optiek dragen de vele toespelingen op de vrouw als verleidster niet zomaar de vrouwelijke genderstereotypering uit, maar lijken ze eveneens als een waarschuwing te gelden voor de mannelijke zwakte voor die verleiding.

Conclusie

De hoge middeleeuwen gelden als een woelige periode met een impact op gender en genderongelijkheid. Toch moeten we steeds de complexiteit van gender indachtig zijn en zeer omzichtig omspringen met de vaak schaarse informatie. Het eenzijdige beeld dat klerikale bronnen vaak lijken uit te dragen van een diepgewortelde vrouwenhaat klopt niet, noch kunnen we spreken van een tijd van gendergelijkheid. De casus van het *Speculum virginum* is in dit opzicht interessant gebleken.

Door de tekst te contextualiseren en verder te kijken dan oppervlakkige ‘misogyne’ uitspraken krijgen we meer inzicht in de inconsistente houding van de auteur ten opzichte van vrouwen en genderongelijkheid, die volgens mij kadert in een pleidooi voor de *cura monialium* en zowel mannen

Bron: Guylène Hidrio, *L'iconographie du Speculum virginum* (Turnhout: Brepols, 2017), Appendix Fig. 24.

Weergave in boek acht van de driedeling die in het *Speculum virginum* gemaakt wordt tussen de gehuwde vrouwen (onderaan), de weduwen (midden) en de maagden (bovenaan) die de meest bijzondere status krijgen en de hondervoudige hemelse vrucht. Immers hoe groter de aardse inspanning, hoe groter de eeuwige beloning.

als vrouwen een juiste houding binnen de *cura monialium* wil aanreiken. De tekst laat zien dat er onder het oppervlak van de schijnbaar misogyne hoogmiddeleeuwse religieuze cultuur een kleurrijke werkelijkheid schuilging. Uiteenlopende houdingen tegenover de betekenis van gender en genderongelijkheid kunnen bestaan afhankelijk van de context en achterliggende doelen van bronnen. In die mate dat we zelfs binnen één bron, zoals het *Speculum virginum*, een grote ambiguïteit kunnen ontdekken. Het *Speculum virginum* staat niet alleen in die inconsistente houding. Newman herkent in de monastieke didactische literatuur een geleidelijke transitie richting een grotere waardering van de vrouwelijke kenmerken. Ze vestigt hierbij de aandacht op de geschriften van tijdgenoot Pierre Abélard, die ook van een

grote ambiguïteit ten opzichte van vrouwen getuigen. Zijn inconsistente discours, dat monastieke vrouwen zowel opheft als misogynie uitlatingen bevat, wijst volgens Newman op de overgang waarin Abélard zich bevindt.³⁰ Deze context van spirituele transitie kan mogelijk ook de ambiguïteit van het *Speculum virginum* tegenover vrouwen ten dele verklaren. Het laat zien hoe de auteur de gangbare inconsistenties ten opzichte van vrouwelijke kloosterlingen in één uniform discours tracht te verenigen. ///

Noten:

- 1 Originele citaat: "Si vir formae praestantis et staturae divitiarum gloria, linea nobilitatis ceteris eminentior et clarus vanitatis huius umbram captaverit, mirum non est, [...] quod vero mulier, quo sexu nihil fragilius est, in alta levatur, monstro simile est." (*Speculum virginum: Jungfrauenspiegel*, ed. en vert. J. Seyfarth (New York 2001) Lib. VI, 520; Eigen vertaling op basis van Latijnse tekst en vertaling van J. Seyfarth.)
- 2 M. Bernards, *Speculum Virginum: Geistigkeit und Seelenleben der Frau im Hochmittelalter* (Keulen 1955) 10-11; J. Seyfarth, 'The *Speculum virginum*: The Testimony of the Manuscripts', in: C. J. Mews (red.), *Listen, Daughter. The Speculum virginum and the Formation of Religious Women in the Middle Ages* (New York 2001) 45-48. Voor een uitgebreid overzicht van de academische discussie rond het auteurschap, de tijd en plaats van ontstaan verwijst ik de lezer naar mijn masterproef, die dit onderwerp uitgebreider behandelt: I. Calmeyn, 'Attende, Theodora. De betekenis van gender in het *Speculum virginum*. Een kritische discoursanalyse', Universiteit Gent 2019, 54-61.
- 3 C.J. Mews, 'Introduction', in: C. J. Mews (red.), *Listen, Daughter*, 1-2.
- 4 *Speculum virginum: Jungfrauenspiegel*, Lib. I, 130.
- 5 *Speculum virginum: Jungfrauenspiegel*, Einleitung, 11-12.
- 6 Enkele zeldzame studies die wel expliciet een genderbenadering hanteren: B. Newman, 'Flaws in the Golden Bowl: Gender and Spiritual Formation in the Twelfth Century', *Traditio* 45 (1989/90) 111-146; J. Pinder, 'The Cloister and the Garden: Gendered Images of Religious Life from the Twelfth and Thirteenth Centuries', in: C. J. Mews (red.), *Listen, Daughter*, 159-179.
- 7 P. Beaudette, 'In the World but not of It: Clerical Celibacy as a Symbol of the Medieval Church', in: M. Frassetto (red.), *Medieval Purity and Piety* (New York 1998) 35-40; R. Karras, *Unmarriages. Women, Men, and Sexual Unions in the Middle Ages* (Philadelphia 2012) 116-122; D. Elliott, 'Gender and the Christian Traditions', in: J. Bennett en R. Karras (red.), *The Oxford Handbook of Women and Gender in Medieval Europe* (Oxford 2013) 21-35; U. Blumenthal, *The Investiture Controversy. Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century* (Philadelphia 1988) 172-173; C. Morris, 'Christian Civilization (1050-1400)', in: J. McManners (red.) *The Oxford Illustrated History of Christianity* (Oxford 2001) 201-203; C. H. Berman, *Medieval Religion. New Approaches* (New York 2005) 95-97.
- 8 G. Constable, *The Reformation of the Twelfth Century* (Cambridge 1996) 53-54; H. Grundmann, *Religious Movements in the Middle Ages. The Historical Links between Heresy, the Mendicant Orders, and the Women's Religious Movement in the Twelfth and Thirteenth Century, with the Historical Foundations of German Mysticism*, vert. S. Rowan (Notre Dame, Indiana 2005) 7-8 en 22-23; J. D. Mixson, 'Religious life and religious orders', in: R. N. Swanson (red.) *The Routledge History of Medieval Christianity 1050-1500* (Londen 2015) 46-52.
- 9 G. Macy, *The Hidden History of Women's Ordination* (Oxford) 112-127; F. J. Griffiths en J. Hotchin, 'Women and Men in the Medieval Religious Landscape', in: F. J. Griffiths en J. Hotchin (red.) *Partners in Spirit. Women, Men, and Religious Life in Germany, 1100-1500* (Turnhout 2014) 1-5.
- 10 R. Karras, *Unmarriages*, 116-22; Elliott, 'Gender', 21-35; F. J. Griffiths, 'Women and Reform in the Central Middle Ages', in: J. Bennett en R. Karras (red.) *The Oxford Handbook of Women and Gender in Medieval Europe* (Oxford 2013), 447-463; W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, *Introduction to Medieval Europe, 300-1500. Second Edition* (Abingdon 2014) 190-192; Morris, 'Christian Civilization', 201-203; Macy, *The Hidden History*, 112-127.
- 11 J. McNamara, 'The *Herrenfrage*. The Restructuring of the Gender System, 1050-1150', in: C. A. Lees (red.) *Medieval Masculinities* (Minneapolis 1994) 4; Macy, *The Hidden History*, 115-121.

- 12 E. Schlotheuber, 'The "Freedom of their Own Rule" and the Role of the Provost in Women's Monasteries of the Twelfth and Thirteenth Centuries' in: F. J. Griffiths en J. Hotchin (red.) *Partners in Spirit*, 109-113; McNamara, 'The *Herrenfrage*', 4; Griffiths en Hotchin, 'Women and Men', 5-6; P. McGuire, 'Holy Women and Monks in the Thirteenth Century: Friendship or Exploitation?', *Vox Benedictina: A Journal of Translations from Monastic Sources* 6:4 (1989), 347-348; Mayeski, 'Scholasticism', in: M.C. Schaus (red.), *Gender and Women in medieval Europe, an encyclopedia* (New York 2006) 730.
- 13 Griffiths en Hotchin, 'Women and Men', 5-6.
- 14 J. L. Mechem (red.), *Sacred Communities, Shared Devotions. Gender, Material Culture, and Monasticism in Late Medieval Germany* (Turnhout 2014) 25-56.
- 15 Griffiths, 'Women and Reform', 447-463; F. J. Griffiths, *The Garden of Delights. Reform and Renaissance for Women in the Twelfth Century* (Philadelphia 2007) 1-17.
- 16 Schlotheuber, 'The "Freedom of their Own Rule"', 110-112.
- 17 F. J. Griffiths, 'The Cross and the Cura monialium: Robert of Arbrissel, John the Evangelist, and the Pastoral Care of Women in the Age of Reform', *Speculum* 83:2 (2008) 312.
- 18 Griffiths, 'The Cross', 303-330.
- 19 Newman, 'Flaws', 115.
- 20 Newman, 'Flaws', 115-120.
- 21 S. Meysman, *Virilitas in tijden van verandering. Religieuze en profane mannelijkheden in de Nederlanden, ca. 1050-1300* (Gent 2016) 64.
- 22 Elliott, 'Gender', 21-35; C. W. Bynum, *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Hyuman Body in Medieval Religion* (New York 1992) 183-235. Bynum geeft hierin ook aan dat deze lichamelijke spiritualiteit ook bij mannen opgang kent, maar in veel mindere mate. Het is een typisch vrouwelijk fenomeen.
- 23 Bernards, *Speculum Virginum*, 10-13.
- 24 Griffiths, 'The Cross', 312-328.
- 25 Griffiths, 'Women and Reform', 447-463; Griffiths en Hotchin, 'Women and Men', 9-13; J. Hotchin, 'Female Religious Life and the Cura Monialium in Hirsau Monasticism, 1080 to 1150', in: C. J. Mews (red.), *Listen, Daughter*, 60.
- 26 Originele citaat: "[...] sicut ferrum nitens et acutum, si negligenter et incuriosio tractetur, ferrugineis sordibus exasperatur et hebetatur, sic mentis rationalitas nisi studiis sapientiae, nisi fervore spiritualis disciplinae iugiter exerceatur, acies eius naturalis corporalium rerum imaginibus obscuratur et retunditur." (*Speculum virginum: Jungfrauenspiegel* Lib. IX, 788-790; Eigen vertaling op basis van Latijnse tekst en vertaling van J. Seyfarth.)
- 27 E. Sweeney, 'Literary Forms of Medieval Philosophy', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/medieval-literary> (geraadpleegd 15 juli 2019).
- 28 J. McNamara, *Sisters in Arms, Catholic Nuns through Two Millennia* (Cambridge (Mass.) 1996) 236-237.
- 29 Originele citaat: "quanta monasteria virginum nostris temporibus ex hac pestilentia nutari videntur" (*Speculum virginum: Jungfrauenspiegel* Lib. V, 460; Eigen vertaling op basis van Latijnse tekst en vertaling van J. Seyfarth.)
- 30 Newman, 'Flaws in the Golden Bowl', 120-122.

Ine Calmeyn (1996) is afgestudeerd als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent in 2019. Haar masterproef 'Attende, Theodora. De betekenis van gender in het *Speculum virginum*. Een kritische discoursanalyse' vormt de basis voor dit artikel.

Contact: ine.calmeyn@gmail.com